

Андреј Митровић

ФАШИЗАМ И НАЦИЗАМ

Издавач

УДРУЖЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНУ ИСТОРИЈУ
ЧИГОЈА ШТАМПА

За издаваче

Милан Ристовић
Жарко Чигоја

Уредник

Мирослав Јовановић

Штампа

Чигоја
ШТАМПА

Београд, Студентски трг 13

e-mail: office@cigoja.com

Тираж 500.

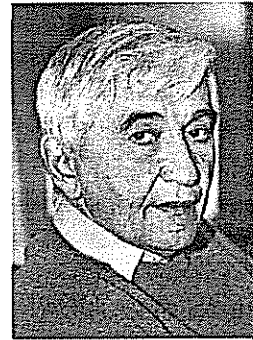
ISBN 978-86-7558-652-4

Први пут објављено 1979. године у
МАЛОЈ БИБЛИОТЕЦИ ПОЛИТИКЕ

Београд
2009

БЕЛЕШКА О АУТОРУ

Андреј Митровић је рођен 1937. године у Крагујевцу. Дипломирао историју на Филозофском факултету у Београду. За асистента за Општу историју новог века изабран 1961, за доцента 1967, ванредног професора 1973, редовног професора 1980. године. Оснивач је Катедре за Општу савремену историју (1985), на чијем се челу налазио до одласка у пензију 2004. године. Октобарску награду града Београда добио је 1975, а Хердерову награду за допринос историографији 2004. Дописни је члан САНУ (од 1988. године) и ЦАНУ (од 2006.).

Био је уредник НОЛИТ-ове библиотеке Историја, библиотеке СКЗ Историјска мисао и библиотеке ЦИД из Подгорице. Био је члан уређивачког одбора Историје српског народа у издању СКЗ и уредник 6. књиге. Био је уредник и члан редакција домаћих и страних историјских часописа.

Поред преко две стотине стотина краћих научних радова из опште и националне историје XX века и историје међународне политике Југославије и великог броја текстова објављених у домаћој штампи на историјске теме, аутор је преко двадесет посебних издања, првенствено монографија. На овом месту наводимо само неке од најважнијих наслова: *Југославија на Конференцији мира 1919–1920*, (1969); *Време нетрпељивих*, *Политичка историја великих држава Европе 1919–1939* (1974), *Разграничење Југославије са Румунијом и Мађарско 1919–1920*, (1975); *Историјско у „Чаробном брегу“ Томаса Мана* (1977), *Продор на Балкан Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918*,

(1981); *Ангажовано и лепо. Уметност у раздобљу светских ратова* (1914–1945), (1983); *Србија у Првом светском рату* (1984), *Усташичке борбе у Србији 1916–1918* (1987), *Расправљање са Клио о историји, историјској свести и историографији* (1991); *Ћудљива муза. Огледи о историјском, научном и уметничком* (1992); *Пропитивање Клио. Огледи о теоријском у историографији* (1996); *Стране банке у Србији 1878–1914. Политика, прогрес, европски оквир* (2004); *Serbia's Great War, 1914–1918* (2007); *Култура и историја* (2008).

У 04,45 часова 1. септембра 1939. године оружане снаге Немачког Рајха – око 1.800.000 људи, 3000 тенкова и 2000 авиона, напале су без објаве рата. Пољску. Немачки војни, иако свесни да последица оваквог корака може бити рат веома широких размера, рачунали су да ће овим насилним чином још једном, као и у случају Аустрије и Чехословачке, створити ситуацију „свршеног чита“, у коју друге силе неће усудити да се активно умешају. Међутим, Велика Британија и Француска, које су после 1933. мирно посматрале снажан немачки привредни продор у југоисточну Европу, а у току године између марта 1938. и 1939. својим држањем омогућиле Рајху да уништи две државе, најпре Аустрију, а затим Чехословачку, сада су морале да посегну за оружјем, како би спреле оно што се у њиховом сопственом интересу још могло спасти. И, тако, 3. септембра британска и француска влада су објавиле рат Немачкој. То је, у ствари, истовремено значило да је војни сукоб добио шире европске и, пошто су у питању биле силе с пространим колонијама широм земљине кугле – светске размере.

То је био тек почетак светске ратне стихије. Када су, после шест дугих година тешког војевања, најзад замукле паљбе свих врста вагреног оружја које је ондашњи свет познавао, капитулацијом Немачке, 9. маја и Јапана, 2. септембра 1945. године, ратна хроника је као учеснике рата, забележила 61 државу, међу којима су биле и све велике силе: Немачка, Јапан, Италија, Велика

Британија, Француска, СССР и САД. Под ратне заставе било је сврстано 110.000.000 људи; војне операције, најчешће највећег обима, захватиле су простор од око 22.000.000 квадратних километара на копну, мору и у ваздуху, обухватајући највећи део Европе, источне и југоисточне Азије, северну Африку и источне делове средње Африке, сва три океана и сва велика мора, а посебно Атлантук, средњи и западни Пацифик и Средоземно море. Такође, све државе и земље широм света, дакле, не само оне које су активно биле у рату, нашле су се у околностима чија су привредна, политичка и колективна психолошка обележја била – велика војна. Непрегледне количине метака и граната су испале, непрегледна маса експлозива је употребљена, односно бачена на противничке армије и становнике, на привредне, административне и војне центре. Печурке атомских експлозија подигле су се над јапанским градовима Хирошимом (6. августа 1945) и Нагасакијем (9. августа 1945). Из напада на Пољску 1. септембра 1939. произашао је највећи рат у досадашњој историји човечанства.

У гигантској зони ратних дејстава, која је захватила подручје много шире од линије војних фронтава, уништен је неутврдиво велики број људских станишта, безбројна села и градови. Нестала су не само многобројна средишта војних, политичких и привредних установа, него и културних, научних, хуманитарних, медицинских и религиозних здања. Непроцењиви су културни и уметнички губици. И у зони ратних дејстава и далеко изван њих, људи и недужна деца су у масама губили животе. Смрт је тако косила да је немогуће утврдити ни приближно тачан број изгинулих. У сваком случају, Совјетски Савез је имао више од 20.000.000 жртава, Пољска и Немачка око 6.000.000 (ако се наведеном броју погинулих Немаца дода и око 1.500.000 погинулих „фолксдојчера“ и више од 250.000 Аустријанаца, онда губици Рајха досежу приближно 8.000.000), Југославија више од 1.700.000, Јапан око 1.600.000, Чехословачка око 800.000, Велика Британија више од 650.000, Мађарска и Румунија по више од 600.000, Француска око

600.000, Италија више од 500.000, САД до 400.000 итд. Подаци о Кини су најнесигурнији – по неким проценама број жртава се пење чак до 13.500.000. Узима се, најчешће, да је у овом рату било укупно око 50.000.000 мртвих, али није невероватно да је тај број и око 55.000.000. Рачуна се, такође, да је рањених било око 80.000.000, а оних који су остали богаљи 35.000.000. О различитим психичким оштећењима људи тешко је шта друго рећи осим да су, исто тако, била прегешка.

Треба рећи да су губици цивилног становништва у низу држава, на чијем су тлу вођене војне операције, много већи него губици међу војницима. Тако је могуће да су губици међу цивилним становништвом у Кини досегли чак и 10.000.000, у СССР-у најмање 6.000.000. Сами војници нису гинули једино на бојном пољу. Познато је да су Немци тако поступали са совјетским заробљеницима да су они масовно гинули или умирали. Рачуна се да је око 3.700.000 совјетских заробљеника умрло у заробљеништву од којих око 2.500.000 од глади. Цивилно становништво је, делом, страдало од ратних операција, које су биле много погубније него у првом светском рату, али највећим делом страдало је од различитих репресалија, посебно оних који су, непосредно или посредно, проистекле из остваривања теза расистичке идеологије о „вишим“, „господарећим“ и „нижим“ народима.

Дакле, није реч само о највећем него и најтежем и најсуровијем рату који је човечанство досад преживело, упркос томе што је у историји било чак премного изузетно рушилачких, окрутних, свирепих ратова. Та насилност, као основна карактеристика овог војевања, заслужује да, бар делимично, буде посебно размотрена.

Насилност, као карактеристику, никако не могу потпуно да објасне чињенице које, иначе, треба узимати у обзир. На пример, да је тај рат, као плод империјалистичке епохе (пронстекло из потребе решавања проблема које је међународној заједници нарочито постављао немачки империјализам својим тежњама за стварањем изузетно снажне и велике империје и хтењима да се

домогне светске моћи, па и премоћи) био наставак првог светског рата и да је, вођен око оних истих, 1914–1920. нерешених проблема, попримио радикалније облике; да је, даље, на свој начин био плод све оштријих и нетрпељивијих политичких борби у трећој и четвртој деценији овог века; да је човечанство овладало страховитим разорним и убилачким оружјима; да се ушло у епоху не само масовних, милионских армија, него и могућности да се бојишта прошире на целу територију зараћених држава итд.

Ове и сличне чињенице су, добрим делом, ипак само допунске, док је ону основну могућно открили само ако се потражи одговор на питање: која је посебна историјска појава у том раздобљу учинила да настане тај и такав рат? Другим речима, питање је: ко је такав рат изазвао и ко му је наметнуо карактеристику нечувеног насиља? Ко је, неповезано са операцијама армија на бојиштима, рат повео и водио користећи најбруталнија средства насиља много шире и далекосежније него што то захтева и најодлучније и најбезобзирније војевање, то јест, употребио насиље далеко изван потреба раговања?

Најпре, рат је почео неизазваним препадом Немачког Рајха на *Пољску*. Касније је Рајх напао и Данску и Норвешку – 9. априла, Холандију, Белгију и Луксембург – 10. маја 1940, Југославију и Грчку – 6. априла и СССР – 22. јуна 1941. године. Немачку су следили њени савезници Италија и Јапан. Италија је 10. јуна 1940. објавила рат Француској и Великој Британији, 28. октобра исте године напала је Грчку, а Југославију, заједно са Немачком, 6. априла 1941. године. Јапан је 7. децембра 1941. напао САД и Велику Британију. Такође, примењено је и подјармљивање средствима која нису ратне природе: ослањајући се на своју силу, користећи се пронемачким или профашистичким снагама и манипулишући територијалним аспирацијама неких малих држава Немачка је савезничким уговорима подредила себи Мађарску, Румунију и Бугарску и Финску. Корнишћен је и метод стварања марionетских државица. Упоредо с тим, примењиван је и терор највећег обима против свакога ко се опирао, против политичких

противника, против народа који су, у расистичкој идеологији, проглашени народима без права на опстанак, против недужног становништва чак и када није постојао тај расистички разлог.

Све ово казује да је конкретни зачетник рата и носилац нечувног насиља стварно била она група држава чији је заједнички назив „фашистички блок“. Тиме се, као основна, појављује тема коју управо обележава реч *фашизам*. У нашим излагањима ограничићемо се на две најважније варијанте фашизма у Европи.

ФАШИЗАМ

Фашизам означава историјску појаву политичког карактера, што значи и са сложеним и широким друштвеним садржајем. Јавља се после првог светског рата. Сама реч је узета из италијанског језика: *il fascismo*. Ушла је у све остале језике у прилагођеном лингвистичком облику (у енглески: *the Fascism*, у немачки: *der Faschismus*, у француски: *le fascisme*, у руски: *фашизм*). Исто важи и за именицу *фашиста* и придев *фашистички*. У питању је реч која је у честој употреби, па – како то бива с много коришћеним речима – њен садржај се понекад толико проширује да постаје нејасан. Једно од таквих проширивања је оно по коме је фашизам сваки тирански политички систем или покрет. У науци је, ипак, значење ове речи, у суштини, јасно и ограничено.

Израз *фашизам*, изведен из италијанске речи *il fascio*, која значи „савез“ или „удружење“, али и „сноп“, узето историјски, тј. како се појавио у друштвеној стварности, изведен из имена одређених политичких организација. Оне су почеле да настају у Италији од 1919. године, а називане су *i fasci di combattimento*, што је на наш језик превођено као „борбени савези“, „борбена удружења“ или као „борбени снопови“. Први начин превођења заснива се на томе да у италијанском језику реч *il fascio* означава различита удружења, па и политичка. Такође, такав превод је добар и у другом смислу – казује и о непосредној намери и начину иступања те политичке организације, односно, објашњава

да се хтелo удружити и да се удружило ради борбеног наступа у остваривању одређених политичких циљева. Међутим, превод „борбени снопови“, иако можда на први поглед нејаснији, открива на сликовит начин дубљу, програмску и стратегијску намеру. Реч је, наиме, о симболично исказаном позиву и захтеву за збијање у монолитан фронт који борбено наступа, за повезивање у сноп који је снажан јер су његови делови чврсто везани у јединствену целину. У вези са овим значењем је и амблем италијанског фашизма: сноп прућа из традиције античког Рима, чврсто везан око секире.

У историји 20. века реч фашизам има два значења. Прво, означава један сасвим одређен италијански политички покрет, који је временом створио своју партију, узео власт, организовао државу нарочитог типа, увео Италију у други светски рат и, у њему, доживео слом, али имао и наследнике који до данас настоје да га оживе. Друго, иста реч се користи као збирна именица за читав низ десничарских политичких покрета, стремљења или партија у многим земљама, укључујући и Италију и покрет у њој о коме је било речи, Дакле, постоји уже и шире значење ове речи, при чему се уже значење укључује у шире.

Покрети, стремљења и партије означени речју *фашизам* својеврсни су, имају своје одлике и обележја и међусобно се разликују. И у оквиру једног народа или једне државе може постојати неколико фашистичких група. На пример, данас у Италији, поред оних који иду трагом некадашњег италијанског фашизма, има и оних који се од њих дистанцирају, а угледају се на некадашњи немачки фашизам; у току међуратног раздобља у Француској је деловало више фашистичких организација; у „белој“ емиграцији из Русије је у истом раздобљу постојало неколико фашистичких струја.

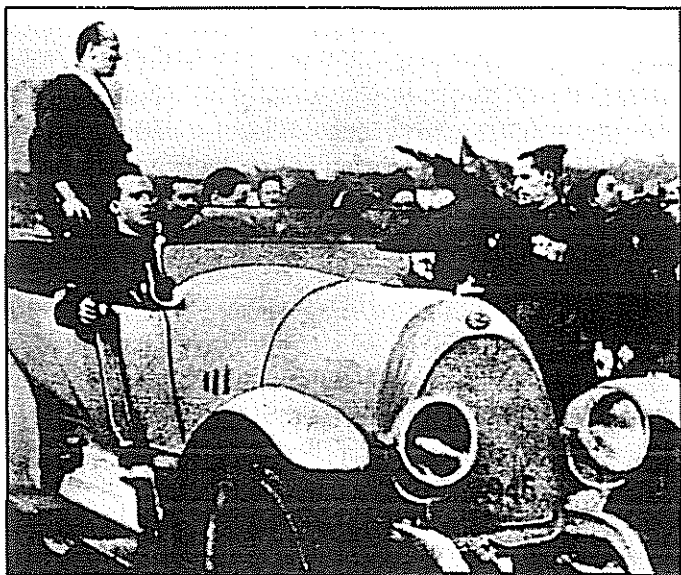
Ипак, упркос свих разлика, сви имају исту суштину која их чини деловима исте историјске појаве међународног карактера. Та општа суштина се најочљивије показује у усмерености ка стварању ауторитарне националне државе која треба да обезбеди

потпуну политичку хомогеност друштва на темељима укинутих слобода, битно ограничених права и потпуне подређености појединца. При том је изузетно значајно да су све фашистичке групе, својим идеолошким опредељењем, политичким програмом и практичним радом, одлучно противне парламентарним системима, а крајње непријатељске према комунизму. У државама – великим силама преузимају традицију великодржавне идеје и раније постављене империјалистичке програме. Образлажу их и пропагирају идеолошки, привредно и политички с крајњом жестином и упорношћу, настоје да их остваре свим средствима, укључујући и најбруталније насиље, док је мобилизациони идеолошки мото сведен на служење („светим“) интересима нације, односно националне државе.

Нацизам је име за фашизам који се развио у Немачкој у раздобљу светских ратова, као и за његове савремене остатке у Савезној Републици Немачкој. Отуда се као синоним може чути и израз „немачки фашизам“. Реч је, сасвим природно, немачка *der Nazismus*); често се користи и нашла је, у прилагођеним облицима, место у другим језицима, па и нашем. Међутим, њено значење, супротно ономе што се догађа с речју фашизам, није проширено, већ је остало сасвим одређено. Узрок је, највероватније, то што су посебност варијанте и величина улоге немачког фашизма у историји учинили потребним да се он јасно обележава и издваја помоћу одговарајућег посебног имена. У ствари, у питању је скраћеница, и то двострука. Најпре, то је скраћеница од имена „националсоцијализам“ или, што се чини тачнијим и више у духу нашег језика, од имена „националистички социјализам“, како се може превести немачка именица *der Nationalsozialismus*. Затим, сам израз „националсоцијализам“ је скраћеница назива који је немачка фашистичка странка себи надела 1920: Националсоцијалистичка немачка радничка партија (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*). Овакво име странке, па и обе његове скраћенице, садржало је јасан општи идеолошки програм фашистичког типа и, упоредо, показивало основе тактике коју су хтели следити, без

обзира што се може учинити да је склепано од речи из десничарског („национални“ и „немачки“) и из левичарског идеолошког арсенала („социјалистичка“ и „радничка“). То име је говорило о програму националистичког и десничарског супротстављања марксистичком интернационалистичком социјализму.

Италијански фашизам буди пажњу истраживача најпре зато што је њиме зачет један типичан фашистички покрет који сепрви помогао власти и тиме, први понудио целовит фашистички политички систем и целовито фашистичко понашање. Немачки фашизам, то јест, нацизам (како ћемо га даље искључиво називати), привлачи пажњу истраживача пре свега тиме што се одликовао радикализмом наступа и система власти који је изградио, али и зато што је у оквирима међународне историје одиграо веома видну улогу. Оба заслужују посебна разматрања јер се кроз њихово постојање фашизам досад најпотпуније исказао у историји.

Мусолини држи говор припадницима „црних кошуља“ за време „Марша на Рим“ у октобру 1922. године.

ПОЧЕЦИ

Најчешће се узима да је фашизам, схваћен у општијем смислу, настао 1919. године. То је тачно уколико се мисли на стварање организационих језгара из којих су се, затим развили фашизам у Италији и нацизам у Немачкој, – две досад најразвијеније варијанте ове појаве, које су, такође, дале подстрек и пример за фашистичке варијанте у другим земљама. То је тачно и у још једном смислу, с обзиром да је, почетком августа 1919, у Мађарској, после слома Републике Већа Беле Куна, настао један режим крајње конзервативног карактера, с циљем да поседничке слојеве земљишне аристократије и буржоазије, као водеће друштвене снаге, насиљем штити од социјалистичке револуције. Додуше, у овом случају у питању је доиста био некакав хибридни политички систем у коме су се преплитали реакционарни монархизам средњоевропског (хабзбуршко-хоенцолернског) типа и модерни тоталитаризам. Ипак, све је много сложеније него што изгледа на први поглед.

Пођимо за хроникама историје 20. века. Оне, као први значајни датум из настанка фашизма, бележе 23. март 1919, када су створени први италијански *fasci di combattimento*. Тога дана, на Пјаци Сан Сеполкро у Милану, једна шаролика и никако многобројна скупина донела је одлуку о стварању *Борбених снагова*. Оно што су учесници тог збора исповедали као своја политичка уверења изгледало је као чудна смеша идеја и програмских

ставова. Говорили су о снажној, здравој и великој Италији, али су и оптуживали тадашњу државу и водеће политичке кругове у Италији; залагали су се за права и захтеве радништва, али су нападали социјалисте и њихов програм; порицали су вредност идеја које је у том историјском тренутку заступао Вудро Вилсон, председник САД, али су, исто голико одлучно, одбацивали идеје које је износио Владимир Илич Лењин, први човек октобарске револуције у Русији; оптуживали су италијанску буржоазију да се безочно богатила у последњем тешком рату и тражили одузимање ратних профита, али су остављали широм отворене могућности да капитал убудуће јача; претили су оружаном акцијом тадашњим водећим структурама и политичком систему, али нису ни помињали корените друштвене промене...

И сам карактер група које су се, том приликом, окупиле на поменутом миланском тргу може да створи утисак о потпуној разнородности. Најочљивији су били они који су некада, у пред-ратно време, били познати као левичари, сарадници и уредници социјалистичких листова, синдикални активисти или, чак, виђени чланови Социјалистичке странке, али који су се од јесени 1914. показали као ватрени заступници италијанског учешћа у светском рату. Зато су били названи „левым интервенционистима“ и искључени из радничких организација. Затим, ту су били „футуристи“, творци једног авангардног стремљења у савременим уметностима. Најзад, трећу групу су чинили демобилисани војници, поглавито некадашњи припадници ударних јединица *arditi* („смелих“), често без сваког озбиљнијег политичког образовања и општије културе, а по правилу мишићави момци некада хваљени због службе земљи, сада спремни на изазивање тешких нерета широм те исте земље и насупрот њеним законима.

Упркос овако чудној смеши, никако није реч о покрету који је тек касније нашао свој политички лик, кога је вешти и амбициозни вођа – демагог на почетку намерно начинио амбивалентним, како би себи обезбедио да, када прилике омогуће, одигра улогу или на левици или на десници. Односно, најмање

је реч о политичком стремљењу које је рођено на терену левнице и, затим се, у току брзог развитка, померило на крајњу десницу и ту усталило. Иако поједине чињенице усмеравају теоретичаре и историчаре на неки од горњих закључака, па их они и износе, реч је, од почетка, упркос свих унутрашњих разлика, о суштински јасном покрету, са одређеним, мада својеврсним, програмом. „леви интервенционисти“ већ подуже нису више били левичари, него националисти и присталице империјалистичких програма; футуристи су одувек, политички узето, били крајњи националисти; *arditi*, васпитаници елитних трупа, донели су собом и националистичку идеолошку индоктринацију.

Програм с којим су италијански фашисти и писмено иступили 1919. године открива јасне и доследне политичке линије, без обзира на многе општости, хетерогености и трагања карактеристична за прве кораке. Мора се узети у обзир да је програм био подређен тактици и демагошки прилагођен приликама у којима су јачала левичарска расположења, социјалистички покрет био све снажнији и револуционарна кретања постајала све одређенија. Дакле, иако се овај програм не може разумети одвојен од историјског тренутка у коме се појавио, ипак је у целини, већ доносио неке суштинске карактеристике ове историјске појаве. На први поглед је, ипак, збуњивао.

Посебне тачке овог програма биле су, на изглед, левичарске: опште право гласа, укључујући потпуно гласачко и изборно право жена; снижавање границе гласачког права на 18, а права на кандидовање за посланика на 25 година старости; распуштање сената; сазивање народне скупштине, која би у току три године одлучила о новом уређењу државе; стварање за целу земљу „техничких савета за рат, индустрију, социјалну хигијену, транспорт, саобраћај итд.“, који би били изабрани у професионалним срединама и имали „законодавну моћ и право да изаберу генералног комесара с надлежностима министра“; закон о осмочасовном радном дану, гарантовање најнижих зарада, учешћу радничких представника у технологији производње; стављање индустрије

и јавних служби под надлежности „пролетерских организација“, али само оних „које имају нужну моралну и техничку зрелост“; најбржи и потпуни прелазак железница и целокупне транспортне индустрије у руке државе; осигурање за повреде на раду; снижавање граница пензионисања са 65 на 55 година; стварање „националне милиције“ са „искључиво одбрамбеним циљевима“; „национализација свих фабрика наоружања и муниције“; „национална спољна политика са циљем да се уздигне место италијанске нације у свету путем мирољубивог такмичења у цивилизацији“; прогресивни порез на капитал; конфискација црквене имовине, „која је нечувено оптерећење за нацију, а привилегија за малобројне“; преиспитивање свих уговора о ратним испорукама и одузимање 85 одсто ратне добити. Ове посебне тачке, налик на левичарске захтеве, нису разумљиве без познавања општих полазишта и сагледања целине политичког садржаја.

Општа полазишта била су изложена на почетку и на крају програма. Прве реченице су гласиле: „Италијани! Ово је национални програм једног у целини и потпуно италијанског покрета“. Завршни одељак је гласио: „Италијански фашизам хоће у свом новом националном животу да до коначног остварења доведе дух који се обликовао у великом испиту рата; он хоће да у облику једне анти-партије или једне над-партије очува окупљене Италијане свих убеђења и свих произвођачких класа да би их водио ка оним неизбежним биткама које се морају водити ради окончања великог револуционарног рата. 'Борбени снопови' хоће да поднесеним италијанским жртвама дају оно место у међународном животу које им припада на основу победе“. И, на крају: „Због овог великог дела морају се сви сврстати у 'борбене снопове'...“

Дакле, наглашени национализам и величање протеклог рата, а у функцији тога и подигнути, свечани тон програма. Програм је овим добио одлике манифеста. Све ово открива да је у питању покушај националистичке сугестије чији се садржај може свести на захтев свим Италијанима да се збију у једну целину.

У посебним тачкама има много од тадашњих захтева левнице, нако су полазишта потпуно националистичка и, због величања рата, десничарска. Да ли је у питању дубока противречност? Најпре, будуће понашање фашиста је открило да су неки посебни захтеви имали тактички и демагошки карактер, пошто се хтело прилагодити општим расположењима у земљи и, применом познатог метода преузимања делова програма од противника, супротставити социјалистичком покрету, који је тада јачао. Но, на то не треба стављати нарочити нагласак, довољно је само утврдити како је ствар стајала.

Основно је уочити да су у овом програму биле доследно спроведене неке опште линије. Њих је могућно открити и у изричним исказима, пажљивијим рашчлањавањем целог садржаја програма. Тако су већ у посебним тачкама, на појединим местима, уочљиви националистички нагласци („национална милиција“, „национална спољна политика“), а у полазиштима, као што смо видели, никако није реч само о нагласцима. Насупрот томе, нигде нема ни говора о друштвеним класама, камо ли о класној борби. Очигледно се хтело да се као једино меродаван и, чак, једино постојећи, истакне општи национални интерес.

Добар део посебних захтева ишао је у корист радника, али ниједан није био такав да би битније тражио измену друштвених прилика, да би за последицу могао имати значајнију промену положаја радништва. Ти захтеви су, очевидно, одмерени према тежњи да се створе могућности за интегрисање радништва у целину нације, као класе која сарађује с власницима средстава за производњу. Приватни капитал није довођен у питање било којим далекосежним посебним захтевом, а још мање у начелу; једино је био под ударом када је реч о ратном богаћењу, што није превазилазило захтев за неким исправкама. Ставови о национализацији железница, транспортне и војне *индустрије* ишли су ка уношењу широк исправки, и то, највероватније, помоћу државно-капиталистичких елемената. Општар напад на црквени велики посед звучи доста радикално, мада делује и као коришћење једне тренутно популарне паролe.

Међутим, изузетно је важно да се говорило у име и у корист „свих произвођачких класа“, а да су избегнути изрази као што су „радничка класа“ и „експлоатисани слојеви“, што није друго него идеолошко изједначавање свих слојева друштва и, најпре, растеређивање капиталиста од оцене да су експлоататорска класа. Тиме је порицана класна борба и, посредно, замењивана сарадњом класа.

Очигледно је ово био програм хомогенизације нације. Њиме Италијани нису позивани само да се окупе, него и да се збију у громадни фронт, да се, сагласно имену који је покрет за себе изабрао, повежу у најчвршћи национални сноп. Био је то програм некаквог „националсоцијализма“, скица друштвене заједнице у којој капиталисти остају оно што јесу, имају оно шта су имали, а радници стичу нешто више права, али и они остају оно што су били. Сви се подређују интересима нације, схваћене као тоталитет у коме се посебности не могу испољавати и не смеју претварати у политичке борбе. Отуда полазиште да је нација врхунски идеал, идеал који има врхунски ауторитет. Ту је био постављен и темељ тврдње да је национална држава изнад свих и сваког, врхунски ауторитет. Најзад, покрет који заступа овакав програм постаје отелотворење идеала и, сам, стиче право на врхунски ауторитет.

Покрет у Италији је одмах показао да је јасно опредељен, да је од тренутка настанка спреман за акцију, да има већ устаљено вођство и да делује организовано, мада није хтео да се организује у странку.

У Немачкој је било сасвим супротно. Странка је одмах настала, али да би се показала практично делатном, да би нашла јасне линије рада и своје стално вођство, требало јој је чак око годину дана. Почело је 5. јануара 1919, када је у Минхену створена *Немачка радничка партија*. Упркос имену, партија не само да није ништа имала с радничким покретом, него је, напротив, себе сматрала – а доиста то је и била – реакцијом на све шири социјалистичка кретања и на већ неколико месеци дугу револуцију у

Немачкој. Њени оснивачи су били непознати људи, мали писци и занатлије, а придружили су им се нижи официри, демобилисани војници, поједини студенти и избеглице из прибалтичких области. То што су својој странци прилепили придев „радничка“, није било ништа друго до уверење да су управо они прави немачки радници, а не они који су радили у фабрикама а и, у то време, дизали устанке под црвеним заставама.

Сви су они величали немство, тврдили да је Рајх изгубио рат због унутрашње издаје социјалиста, Јевреја и слободоумнијих људи, мрзели револуцију, која је била у току и говорили да треба побити најодлучније револуционарне вође. И, за разлику од припадника истог покрета у Италији, сви су били националисти расистичких схватања. Иако у својој средини нису имали човека коле значајнијег имена, већина је већ претходних година учествовала у политичком животу у оквиру различитих националистичких, расистичких и империјалистичких удружења. Долазила је, тако, из масовне базе немачке деснице, створене неколико деценија раније и изузетно активне нарочито у првом светском рату. Међу онима који су им ускоро пришли као истомишљеници, било је доста официра и подофицира који су се у рату одликовали као носиоци националистичког борбеног морала. Део њих је у 1919. години учествовао у уништавању револуционарних република већа, које су широм Немачке ницале од новембра 1918. Ипак, месецима је то била кафанска политика. Прве вође странке седице су уз добро баварско пиво у минхенским крчмама, бескрајно исповедале своја десничарска уверења, проклињале револуцију која је текла и радовале се сваком њеном крвавом поразу.

Ипак, од јесени те године странка је бивала све активнија, а постајала је и све већа. У њене редове су се постепено укључили истомишљеници способнији и одлучнији од оснивача и дотадашњих вођа. Они су по пивницама говорили громогласније и обраћали се свим присутнима. По улицама су лепили уочљиве црвене плакате, са жељом да раднике одврате од социјалиста и, нарочито, од комуниста. Тражили су додир с другим десни-

чарским групама, закупљивали луксузније локале за скупове, нису се плашили суочавања с полицијом и отворено су претили левичарима. Једном речју повели су малу странку путем праве политичке борбе. Сада су на скуповима почеле да се окупљају стотине, ускоро и хиљаде људи. Коначно, на великој скупштини у свечаној сали познате минхенске пивнице „Хофбројхаус“, 24. фебруара 1920. године, странка је изложила свој јасан програм, назван „25 тачака“. Тако је настао политички покрет који је себе назвао нацизмом.

Нацизам је програм „25 тачака“ прогласно за непроменљив и испунио га смешом општих националистичких полазишта, расистичких садржаја и, на изглед, захтева левичарског карактера. Тачка 1. је гласила: „Ми тражимо на основи права народа на самоопредељење окупљање свих Немаца у Велику Немачку“, а тачка 3: „Ми тражимо земљу и гле (колоније) ради исхране и насељавања вишка нашег становништва“. Тачком 2. је, у име равноправности народа, захтевано поништавање мировних уговора Версаја и Сен-Жермена. Већ ови захтеви су откривали старе пангерманистичке ставове, али прилагођене новом тренутку. Ову прилагођеност показује и то што се служило начелима који су тада преовлађивали у јавном мњењу – правом на самоопредељење и равноправност народа, али примењиваних у циљу тражења могућности да се Немачки Рајх одбрани од последица пораза у рату, који је сам и изазвао. У суштини, иза погодних формулација крио се захтев да се омогући „Велика Немачка“, која ће, такође, очувати своје колонијално царство. Познаваоцима мотива захтева немачког империјализма није тешко да препознају стари метод дефанзивних образлагања његових, иначе, офанзивних тежњи, образлагања тврдњама да је немство од међународне заједнице закинута у својим правима и угрожено у свом постојању, па зато има основа да се бори за своју империју.

Наведене прве три тачке овог „програма“ већ показују да је у питању један националистички покушај доктрине. Следећих седам чланова то још јасније открива, јер кроз изношење начела

о праву на грађанство, говоре о пожељном политичком систему Рајха. Одређивало се, на пример, да држављанство може имати само онај ко је „немачке крви“ односно да Јевреји не могу добити држављанство, уосталом, као ниједан странац. Доследно томе, „право утицања на вођење државе и на законе“ требало је „да припада једино држављанину“, „свако службено место“, могло би да буде „*попуњено једино од држављана*“, док би држава имала обавезу да се „брине за стварање могућности за запослење и за живот држављана“. Они који нису „држављани“ треба да буду само гости Немачкој, с тим да могу бити протерани уколико дође до несташнице хране. У сваком случају, захтевало се да треба „спречити свако ново усељавање оних који нису Немци“, а странце који су се уселили после 2. августа 1914. „сместа присилити да напусте Рајх“. Уз прокламовање „сви држављани морају да имају иста права и исте обавезе“, наглашено је да је „истинска обавеза сваког држављанина“ у томе „да ствара духовно или физички“ уз упозорење да „рад појединца не сме бити уперен против интереса свих, него мора бити у границама целине и у корист свих“. Помоћу речи „крв“, мистиком натопљене и изузетном страшћу испуњене, одређивало се ко је припадник нације да би се створила могућност да се једнима *унапред одузму* грађанска права, а другима, онима који су „држављани“, наметне покорност према националној заједници.

Међу првим тачкама социјалних захтева записано је да је свако лично богаћење у току рата „издаја народа“ и захтевано „безостатно одузимање свих ратних добити“. Даље је тражена национализација свих трустова, велико учешће заједнице у добити великих предузећа, „великодушно“ старосно осигурање, омогућавање „сваком способном и марљивом Немцу да постигне највише образовање и тиме могућност да доспе на водеће положаје“, „прилагођавање наставних планова образовних установа практичном животу“, образовање сиромашне деце о трошку државе, брига државе о „здрављу народа“ путем заштите мајке и детета, забране дечјег рада, подизање телесне спреме, посред-

ством по закону обавезног бављења спортом, подршке омладинским савезима... Али и „безобзирна борба против свих оних који својим радом штете заједници“, односно кажњавање таквих смрћу, без обзира на расу и религију.

Посебно је занимљива тачка 16, којом је тражено „стварање и одржавање здравог средњег слоја, по-општење и изнајмљивање великих робних кућа по ниским ценама малим занатлијама“, уз „најоштрије надгледање малих занатлија у њиховим испорукама држави, покрајинама или општинама“. Овом тачком је откривена права друштвена садржина целог програма, који је, у оквирима које је дозвољавао историјски тренутак, јасно исказивао гледишта распрострањена у средњим слојевима немачког друштва. Тачка 16. је изричито тражила поклањање пажње тим слојевима, од свих друштвених слојева једино поименично узетих у заштиту, а сви други захтеви из социјалног дела програма, поред свеопште демократске фразеологије, стварно су разумљиви, само као тражење тог слоја да му се обезбеди пуна подршка државе у његовом друштвеном напредовању.

Штампани је била посвећена 23. тачка, посебно опширна. У име „борбе против свесне политичке лажи“ и ради „стварања немачке штампе“, захтевано је да само они којима је признато грађанско право могу уређивати листове или сарађивати у њима, да страни листови не смеју бити штампани на немачком језику и да се забрани сваки утицај оних који нису Немци. Такође, захтевано је и законодавство усмерено против уметничких и књижевних правца „штетних“ за „народни живот“.

У последњој тачки се стало на становиште да је неминовно створити „јаку централну власт“ и „нужни ауторитет политичког централног парламента над целим Рајхом и његовим установама уопште“. Овде треба додати мото програма, који је гласио: „Заједничка корист је испред посебне користи“. Најзад, све се завршавало реченицом: „Вође обећавају партији да ће ради спровођења изнесених тачака наступати безобзирно, ако је потребно уз залагање сопственог живота“. Ови ставови су чинили кључ

целине програма и, поред свих разлика, међусобно се допуњују: Рајх је требало да постане строга централистичка држава с највишим ауторитетом власти, мада је власт, овог пута, још везивана за парламент; истицањем предности „заједничке користи“ испред „појединачне користи“ само је на посебан начин и изричито подвучено да је заједница изнад појединца: заклињање вођа на спремност на крајњу жртву разумљиво је само као претња безобзирним наступањем.

Чини се да је оправдано најпре рећи да се, у светлу даљих збивања, овај програм сме оценити као опак. Јер, иза многих шире прихватљивих ставова скривао је веома узак и јасан националистичко-расистички политички концепт. Средишње је било залагање да нација, овог пута схваћена биолошки, мора бити јединствена целина, а низ посебних социјалних захтева, мада у првом реду постављених у корист средњих слојева, управо је било у функцији стварања услова за изградњу хомогености, па и за интеграцију радника у нацију као тоталитет. Био је то, у ствари, програм „националистичког социјализма“. Све је, такође, имало и сврху супротстављања, стварно и тактички, револуционарним врењима, која су и даље била на дневном реду, због чега се и предлагала идеолошка и политичка формула очувања грађанског друштва и капиталистичке привреде. Ово је чинило програм нацизма, у основи, истоветним с програмом фашизма.

Фашизам и нацизам су на почетку били мали и слаби, изоловани и сасвим на ивици политичког живота, чинило се, без нада на будућност. У средишту узбурканих политичких сцена Италије и Немачке стајале су после првог светског рата друге снаге, великих улога, уистину јаке, јасно укоренење у дуге историјске токове и с добрим изгледима на будућност. Догодило се, међутим, да они који су били без изгледа временом потпуно превладају. Стварно узето, фашизам и нацизам, иако привремено без већег значаја, потицали су из једног већ дуготрајног и важног историјског тока. Додуше, тада још разливеног и издељеног тока, али чија је матица 1919. године настајала управо тамо где се заоштравало

питање смене капитализма социјализмом. Другим речима, фашизам и нацизам су – иако се чинило да није тако – били део и нарочит израз већ дугих друштвено-политичких кретања, која су у годинама драматично постављеног кључног проблема епохе: „капитализам“ или „социјализам“, ушла у фазу брзог историјског испољавања. Идеолошки показатељ овог кретања била је појава тезе о неопходности тоталне хомогенизације нације средствима моћне државе.

Фашисти и нацисти су 1919. и 1920. славили Први светски рат као пример колико је нација успешна када држава успева да је, принудом, држи збијену и потпуно усредсређену на опште националне циљеве. Фашисти су тај рат и због овога величали кво врсту револуције, а нацисти су ратни пораз Рајха објашњавали као последицу издаје у земљи, којом је нација, по њима иначе успешна на фронтима, била расута и немоћна пред спољним непријатељем. У питању је неоспорно мистификовање ближе прошлости, али је тачно било да је Први светски рат одиграо значајну улогу у јачању десничарског национализма и у Италији и у Немачкој.

Иако су Италија и Немачка у светском рату учествовале на различитим странама, па је на крају прва била међу победницима а друга међу побеђенима, у нечему је то војевање за обе било истоветно: и једној и другој рат је донео изузетно велика привредна искушења. Немачка је, поред све своје високе развијености, али и као земља без сировина иу знатној мери сиромашна финансијским средствима, све више, како су године пролазиле, посртала под теретом привредних недаћа. И то упркос врхунске рационализације трошења сопствених и све безобзирније експлоатације туђих извора, на територијама које су окупирале немачке трупе. Са Италијом је случај био још тежи. Иако је имала колоније и ратне кредите из савезничких земаља, посебно из САД, Италија, сиромашна и недовољно развијена, никако није могла да *створи* привредну основу, колико-голико, одговарајућу ратним напрезањима. За наша разматрања је значајно да су у таквим *условима*

влaде, десничари, али и патриотски кругови умеренијег политичког профила, у обе државе појачавали пропаганду, с циљем да јачањем моралног фактора повећају издржљивост земље. У датим околностима и с обзиром на модерне историјске традиције, у ту пропагандну сврху је у оба случаја обилато и успешно могао бити искоришћен и национализам. Зато је националистичка пропаганда између 1914. и 1918. добијала све више маха да би достигла границе праве заслепљености. При том је прегрејани национализам стално био потхрањиван далекосежним намерама у територијалним освајањима – империјализмом.

Историјски настале околности омогућиле су да дође до изузетно снажног продора десничарског национализма. Отуда и тврдња да стварни зачеци припадају даљој прошлости, односно, да је полазна тачка негде у времену у којем је национализам почео да се расцепљује на два основна правца: први по којем је требало остати код почетних слободарских и хуманистичких идеја, с визијом света сложених слободних народа и, други, по којем је национални егоизам представљао одредницу политике и понашања, који је будућност видео у моћи и величини своје националне државе, најчешће, замишљене као гигантске империје. Овај расцеп унутар национализма коинцидира и повезује се с тим да је живот показао да национална држава никако није, сама по себи, идеална држава, да се, такође, суочава са унутрашњим проблемима најразноврснијег карактера и често, изузетно великих и тешких.

Ти проблеми проистичу из ограничених могућности привредног раста појединих националних држава, међу којима су биле и Италија и Немачка, и тешкоћа у превазилажењу наслеђених, застарелих и конзервативних друштвених структура, какав је случај, такође, био са Италијом и Немачком. Једно и друго, најчешће међусобно спојено, рађа оштре политичке и друштвене борбе унутар националне државе. Онај део националиста који се одвајао као егоистично, десничарско крило, враћао се почетном, упрошћеном идеалу о националној држави као земљи остваре-

не среће, тврдећи да тај идеал није остварен само зато што није створена круга, свемоћна власт. Његови представници у Италији и Немачкој тврдили су да национална држава мора бити „јака“ и у смислу да располаже гигантском империјом, у којој, већ по претпоставци, живе потчињени многобројни други народи и да може да наметне „једну политику“ целој нацији. Односно, да применом идеолошког и физичког насиља спречава испољавање разлика интереса и уверења унутар националне заједнице. Та појава је изникла на подручју супротстављања ауторитета власти демократији, у првом реду, супротстављања власника средстава за производњу онима који су имали само радну снагу, капиталиста радништву, коначно, супротстављања капитализма социјализму.

Стварно, у дубинама историјских процеса, показује се да је цела ова идеолошко-политичка офанзива била усмерена против све веће самосвести радничке класе и њених захтева за друкчијим друштвом и друкчијом политиком – демократском унутар земље и мирољубивом, усмереном на сарадњу на међународном пољу. Тако је већ у последњим деценијама 19. века на историјску позорницу ступила, као политичка снага, националистичка десница. Истина, ступила је с више својих струја, али је у таласима повела широку политичку активност, праћену заглашујућом националном пропагандом. Иако дуго није могло бити речи о монолитној десници, ова упорна активност у корист „моћне националне државе“ широко је распростраљена и дубоко укоренила националистичке погледе. Успела је да их многим наметне као врсту патриотизма.

Нова Италија, створена уједињењем од 1859. до 1870. године, брзо је, попут других западноевропских сила, почела да своју шансу тражи у колонијалним освајањима. Од 80-тих година 19. века је, доиста, узела учешће у подели Африке. Ипак то није отклонило унутрашње тешкоће у земљи сиромашној сировинама и енергетским изворима, с пасивним крајевима на југу, у целини недовољно развијеној, оптерећеној наслеђеним великим разлика-

ма између појединих слојева друштва и појединих региона. Ширина, разноврсност и снага социјалистичког покрета у Италији били су очигледно резултат таквих прилика, показатељ колико је национална држава Италија била, унутар себе, пуна нерешених проблема, најпре социјалних, колико је била политички подељена. *Испољавању* политичког расцепа унутар нације, расцепа на темељу друштвених подела, десница се супротстављала захтевом за јединством нације, за интеграцијом радника и сиромашних у јединствену националну целину путем завођења дисциплине, дакле, без мењања њиховог друштвеног положаја.

Почетком 20. века с „новим национализмом“, идеолошки је потпуно обликован овај политички кредо деснице, али и зачета њена организациона језгра. Под паролом да нација није друго до фамилија, идеолози „новог национализма“ су проповедали: „Овде смо да створимо дело слоге. Шта смо данас ми сви? Појединачне личности, међусобно раздвојене. Шта ми желимо да будемо кроз три дана? Једна једина личност са једном јасном идејом, јасно одређеном намером, снагом... (Енрико Корадини). Отварањем империјалистичких перспектива скретали су пажњу са унутрашњих тешкоћа, освајањем нових земаља подстицали на решавање унутрашњих проблема. Сви проблеми, говорили су, били би решени „уколико би се сматрали као спољно-политичка питања“ (Корадини). Односно: „Замислимо да је недалека Африка италијанска. Верујете ли да би унутрашње питање Сицилије (тј. неразвијеност тог дела земље као проблем) било исто?“ (Корадини). Отуда и песма о „подизању једара“ и пловљењу у освајања (Габриеле Данунио), отуда поклиц: „Ми хоћемо да славимо рат... Иредентизам – паниталијанизам – првенство Италије!“ (Филипо Томазо Маринети). И, коначно: „Реч Италија мора да доминира над речју слобода!“ (Маринети).

Снаге које су стајале иза „идеолога“ на почетку светског рата одмах су у јавности, свом снагом, са изузетном упорношћу и огромном активношћу, тражиле да и Италија у њега уђе. „Идеолози“ из предратног раздобља су се нашли у првим редовима

ове агитације, и затим, као први похитали су под заставе. Када је рат завршен, у тим редовима је највише слављена победа, али уз захтев да Италија своје суделовање добро наплати прикључењем нових територија. Пошто се у то време показало да је Италија у току рата, у ствари привредно потпуно разорена и да су у њој набујали друштвено-политички сукоби, штавише, да је огроман број Италијана наклоњен пројекту будућности који су нудили социјалисти, националистичка десница је све гласније почела да се залаже за стварање ауторитативне власти, која ће моћи и хтећи силом да „интегрира“ радништво у нацију, то јест, да га држи у положају у коме је било до тада. Из тих кругова, су били готово сви учесници описане скупштине на игру у Милану, марта 1919. године. Тек ова чињеница дозвољава да се схвати права суштина програма „националистичког социјализма“.

У Немачком Рајху, створеном између 1864. и 1871. године, појаве овог типа биле су уочљиве већ крајем 70-тих година 19. века. Да је десничарски национализам постао премоћна снага у политичком животу постало је неоспорно 90-тих година. Оно што је ова кретања видљиво разликовало од традиционалне националистичке деснице у немачким земљама били су најобимнији програми ширења, пропагирања Рајха као светске силе и циновске империје и, у вези с тим, тежња да се све и свако подреди том циљу. Ту су се преплитале најразличитије групе и појединци, од представника државе, војске и бирократије, индустријалаца и банкара, професора, књижевника и публициста, све до малограђана, наравно, окупљених у различите скупине – организације типа Пангерманског савеза (створеног 1891.) и Тула-удружења.

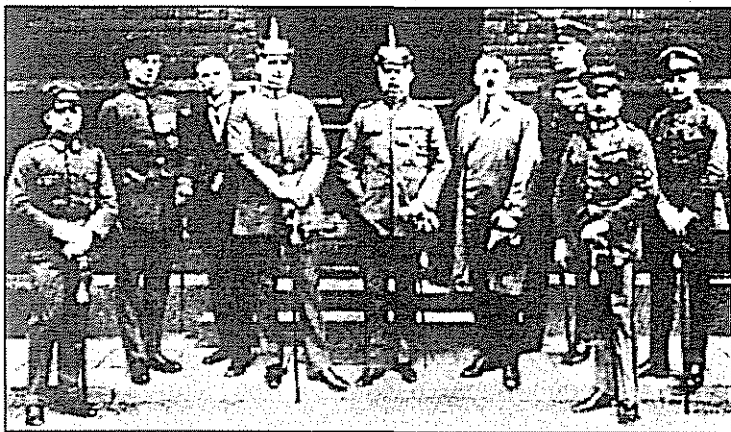
Том шароликом фронту припадали су многи, мада на најразличитије начине и с веома разноликим нијансама истог уверења. Непотпуни списак људи, као пример тог веома разноврсног припадништва екстремној десници, у улози идеолога или агитатора, могао би овако да изгледа: мали наставник - националистички пропагатор кога помиње сликар Георг Грос у својим успомена-

ма, непозната скитница без сталног занимања са именом Адолф Хитлер, велики композитор Рихард Вагнер, Вагнеров зет и по-немчени Енглез, расистички публициста Хјустон Стјуарт Чемберлен, социолог Макс Вебер, сви историчари неоранкеовске школе, индустријалац Валтер Ратенау, високи чиновник и „сива еминенција“ у председништву владе Рајха Курт Рицлер, пангерманиста Хајнрих Клас, генерал Фридрих фон Берихарди, на свој начин писац за омладину Карл Мај, осредњи публицисти Артур Дикс, Паул Ден, Роберт Кауфман и слични, велики индустријалац Хуго Штинес, банкар Карл Хелферлих, коначно, а да списак није ни приближно исцрпен, у посебно реакционарно-племићкој варијанти сви они које је оличавао Кајзер Вилхелм II са својим двором и својим министрима.

У условима рата, поведеног 1914. због најдалекосежних циљева стварања светске моћи, али и спречавања друштвених криза унутар земље, које су претиле конзервативној водећој структури, национализам десничарског типа добио је маха. Његова уверења су се још даље проширила, његове организације умножиле. Онда је у јесен 1918, дошао пораз, а са њим и револуционарна збивања у којима је царство било срушено (република је била проглашена 9. новембра 1918). Појавила су се већа радничких, сељачких и војних делегата, а социјалистичке снаге различитих праваца добиле су снажну и широку подршку становништва. Терен крајње деснице је, у то време, био знатно сужен, али она никако није била уништена, мада је била пометена, а њене снаге расстројене. Ускоро се та десница стала окупљати широм Немачке, у групе у којима је нова република била најомраженија. Коване су завере против свих и свега што је тежило демократској држави, посебно против оних који су тражили социјалну револуцију. Ту су се стварала језгра радикалног покрета за ауторитарну националистичку државу хомогене нације. ту је бујао мит да Рајх није тучен на бојном пољу, већ је савладан изненадним „ударцем ножем у леђа“ од стране „угутирашњих издајника“, тј. Јевреја, комуниста и демократа. Тој масовној бази,

историјски насталој, припадали су и они који су у минхенским пивницама зачели нацизам.

И фашисти и нацисти су своје окупљање објашњавали верношћу старим „светим“ идејама величине националне државе и потребом да се оне очувају масовном акцијом националистичког опозиционог покрета, који треба да сруши тадашње владе, промени политички систем и створи ауторитарну власт. По фашистима, постојећу владу и цео парламентарни систем требало је оборити, јер су неспособни да обезбеде Италији унутрашњи ред и освајања која је, наводно, заслужила својим уделом у ратној победи Антанте. За нацисте је постојећа влада била дело оних који су „издали“ и „унизили“ Рајх револуцијом из новембра 1918. године. И једни и други су одлучно тврдили да су они, само они, прави представници нације, да им, као таквим, природно припада власт и да зато могу, да зато хоће – да се служе насиљем.

Фелдмаршал Лудендорф (у средини) и Хитлер после суђења у Минхену 1924. На слици су и Вилхелм Фрик (трећи с лева) и Ернст Рем, командант СА одреда (други с десна).

ДОЛАЗАК НА ВЛАСТ

Прошло је тек неколико недеља од оне скупштине на Пјаци Сан Сеполкро а фашисти су предузели акцију којом су најавили своје наступање. Било је то 15. априла 1919 у Милану. Једну мирну поворку радника-штрајкача, припадника Социјалистичке партије, изненада је физички напала група фашиста. С једне стране су били људи изненађени и мирољубиви, који су своје захтеве постављали у оквире тадашњих закона, који су, у складу с традицијом радничког покрета, као најоштрији начин своје борбе примењивали штрајк; с друге стране су људи, спремни на физичко насиље делом у рату извежбани војници, који су сада, на улици, као некада на бојишту, применили своје умеће. Немилосрдно су насрнули на голоруке и безобзирно их тукли. Био је то неравноправни мегдан и радничка поворка је разбијена. Осокољени и још више раздражени, нападачи су наставили своју акцију: опустошили су редакцију и запалили зграду социјалистичког листа *Avanti*. Епилог се одиграо пред редакцијом листа *Popolo d'Italia*, који је постао орган фашиста. Ту је слављена победа. Фашистички вођ Бенито Мусолини је изазивачки изјавио: „Одиграла се прва епизода грађанског рата. Преузимамо моралну одговорност за догађај“. Починјало је царевање најокрутнијег и систематског уличног насиља.

Нацисти су у прво време доста каснили за фашистима, али су најпре почели да их сустижу у акцијама батинашких напада.

Већ у 1920. појавили су се одреди нациста спремни да тучом решавају спорове у расправама о политичким питањима. Тако су 21. септембра 1921. покушали силом да разбију један збор баварских монархиста у минхенској пивници „Левенбројкелер“, а 4. новембра 1921. нацистички мишићави момци су прошли кроз „вагрено крштење“ – у „гучи у сали“, приликом једног збора свог вође Адолфа Хитлера у пивници „Хофбројхаус“ – насрнули су на групу присутних социјалиста.

Ова два догађаја су показала да је физичко насиље једно од средстава „политичког рада“ два нова покрета. Ускоро је било јасно да је то једно од њихових основних средстава. Фашисти су, већ у пролеће 1919, имали своје одреде за гуче, који су убрзо нарасли у читаву мрежу чета. Оне су биле војнички организоване и „задатке“, тј. физичке нападе, изводиле су по правилима војне тактике. Нацисти су у 1920. створили посебна одељења „чуvara реда“ на партијским зборовима, а почетком августа 1921, под именом „гимнастичких и спортских одељења“, полувојне формације. Ускоро су и назване „јуришним одредима“ (одреди СА). И фашистичке и нацистичке чете биле су под командом отпуштених официра, а чинили су их млади и снажни људи, највећим делом демобилисани војници, неретко и прекршиоци закона и осуђивани због криминала. Фашисти су одмах активност својих чета проширили на целу Италију, а нацисти су се у прво време морали ограничити на Баварску. Иначе, акције су им биле истог карактера: изненада су налетали на неприпремљене противнике, цепали им плакате, бацали на земљу транспаренте заставе и амблеме, тукли појединце, групе и, временом, чак масовне скупове. Број чета се стално повећавао, а бруталност напада појачавала; уз батину је све чешће употребљаван нож, затим и вагрено оружје. Иза чета су остајали лешеве или на смрт пребијени људи. Фашистичке и нацистичке чете су насртале на многе, али су им заједничка главна мета увек били „црвени“ – социјалисти и комунисти.

Писац Штефан Цвајг је оставио два описа тих напада, којима је био сведок у Венецији и у Баварској. Ево како је изгледало оно

што је видео у Баварској: „У једном од пограничних места, где се баш на најмирољубивији начин одржавао збор социјалдемократа, дохујала су четири теретна аутомобила, сваки набијен дечама националсоцијалистима наоружаним гуменим палицама и, тачно онако као што сам то у своје време видео у Венецији на Тргу светог Марка, они су неприпремљене људе надвладали хитрином. Био је то исти онај метод научен од фашиста, само још прецизније војнички увежбан и у немачком духу припремљен систематски до у најмању појединост. На један знак звиждаљке СА-овци су муњевице поскакали из аутомобила, навалили својим гуменим палицама на сваког ко им се ставио на пут и, пре него што се полиција могла умешати или радници могли окупити, опет су ускочили у аутомобиле и одјездили. Мене је у првом реду запањила техника тог искакања и ускакања, које је сваки пут уследило на један једини оштар звиждук десетара. Видело се да сваки поједини дечак зна унапред, сваким својим мишићем и сваким живцем, којим покретом и код ког аутомобилског точка и на ком месту треба да ускочи, како се не би нашао на путу своме суседу и на тај начин угрозио целину. Никако није у питању била вична вештина, него је сваки од тих захвата руке морао бити десетинама и можда стотинама пута унапред увежбаван у касарнама и на егзерциру. Тај први поглед показиваше да је одред од почетка био увежбан за напад, за насиље и терор.“

Чињеница да је Италија припадала табору победника, а Немачка табору побеђених у првом светском рату, неоспорно, учинила је да између њих постоје велике разлике, али није одлучујуће омела да настану истоветне унутрашње прилике. Оваква тврдња не занемарује то да у Италији револуције ипак није било, а у Немачкој јесте. Политичка сцена у обе земље била је подједнако узбуркана, заправо олујна, и то услед најоштријег сучељавања левичарских и десничарских снага. У Италији је револуционарни талас био толико јак да се револуција надвијала као могућност, а у Немачкој револуција је била крви прекинута (у Берлину јануара, у Минхену априла 1919). Даље, десница у

обе земље најоштрије је нападала постојећи режим – у Италији раније створену, а у Немачкој тек насталу парламентарну демократију. Италијанска и немачка крајња десница наводиле су исти разлог: парламентарна влада је издајничка и, уопште, лоша, јер је одустала од остварења максималних империјалистичких програма (у Италији није искористила победничку улогу, у Немачкој је прихватила улогу побеђеног, односно, и у једном и у другом случају постојећи политички системи нису постигли више но што је било могућно). Такође, заједничка карактеристика јесте, да ни левица ни десница, и поред најоштријег међусобног сукобљавања, нису могле да, свака унутар себе, нађу дугорочније јединство; левица је остала располућена на два снажна крила – социјалдемократе и комунисте, а десница подељена у читав низ већих и мањих група.

Оно што је било најважније, јесте да су обе државе с крајем рата доживеле и потпуни привредни слом. Разлози за то су били делимично исти, делимично различити. Исто се сме рећи и за начин на који се испољавала привредна криза. Све се свело на крајњу материјалну, односно, сировинску и финансијску исцрпеност услед тешког рата, што је проузроковало пораст цена, обуставу рада фабрика, крајње тешкоће банака, затим глад, незапосленост, оскудицу сваке врсте... Средњи сталеж се показао најосетљивијим, јер је био најугроженији: нешто је имао да изгуби и почео је то да губи готово преко ноћи. Међутим, потреси су били такви и толики да се и крупни капитал осећао на ивици понора. Пролетаријат је, ипак, био потпуна жртва, јер је мало имао, а то мало већ готово потпуно изгубио. Пошто је мир донео распуштања милионских армија, што се подударало с временом кризе, тиме је многоструко био умножен број незапослених, а друштвени проблеми повећани су до циновских размера.

Поред занесености многих у лето 1914. године, народни слојеви су брзо осетили да рат није њихов. Противратно расположење је већ средином првог светског рата постало веома широко, а револуција у Русији 1917. дала је пример да бољи свет треба

тражити кроз рушење постојећег. Када је, коначно, дошло до мира, радници и сељаци су тражили пуна политичка, друштвена и привредна права. Нису више дизали само глас, него и песницу претње према онима који су чинили и представљали водеће друштвене слојеве. У обе земље се размахнуо најшири народни покрет и социјалисти су, тиме, добили историјску прилику, па се извесно време чинило да је час социјалистичке револуције ту. Упоредо је дошло до најдубљих криза дотадашњих идеолошких система, а неуспеси тадашњих влада да нађу брзи излаз из привредног краха и да реше друштвене и политичке проблеме продубили су крајње неповерење у либералну државу и код обичног грађанина и код представника водећих слојева, посебно крупног капитала.

У таквим околностима крајња десница је добила могућност да се појави у улози реакције на револуцију. Са сваким новим знаком да парламентарне владе немају снаге да се понесу с недаћама, односно да тешко могу да поставе брану социјалистичкој револуцији, крајња десница је постајала све гласнија и све се више организовала. Додуше, у Италији је неколико година, а у Немачкој чак деценију и по, остала распарчана. У оквирима те распарчане деснице све значајније место припадало је фашистима, односно нацистима. Они су представљали најорганизованије групе. Такође, били су најспремнији да испуне оно што је захтевала улога реакције, служећи се идеолошким концептом нације као хомогене заједнице у железним рукама снажне државе, нарочитим борбеним одредима и, коначно, спремношћу да насилје брутално примене. Истурани су националистички идеали, али су одмах давана и уверавања да ће, у оквиру нове националне државе, они решити радничке проблеме. У ствари, вођена је битка за раднике, желела се унети и пометња у радничке редове и, по могућству, одузети део присталица радничким странкама. Хитлер је касније окупљенима за столом, причао да је у првим годинама тактика била усмерена на то да се „радници задобију“, да је нацизам зато „попут марксистичких партија растурао

жарко црвене плакате“, да је он наложио својим сарадницима да на „јавним скуповима буду без кравата и крутих крагни“ итд. Истовремено је истој сврси служило пропагирање и програма „националистичког социјализма“.

Идеја о „националном социјализму“ и њен посебан вид „националистички социјализам“ никако нису били нови проналазак, као ни сама кованица „националсоцијализам“. Све је то већ, на свој начин, постојало у прошлости. Настојања да се национални и социјални програми споје датирају из последњих деценија 19. века. Темељи уже појаве која нас занима тада су били постављени, али повезано са истовременим испољавањима националистичког егонизма. Међусобна повезаност та два елемента исказала се у Аустро-Угарској Монархији, где су национални *сукоби*, у то време постајали све већи, а у оквиру делова немачке националности јачало је одбијање заједништва са осталим нацијама, посебно са Словенима. На тези о немству, као водећем народу, грађена је тежња за издвајањем у посебан национални тоталитет. У крилатици „немачки социјализам“ прва реч није имала значење присвојног придева који само објашњава везивање за нацију, већ онај који наглашава посебно и егонистично, дакле, не национално већ националистичко обележје. У садржаје оваквих концепција често је у то време уношен и део хришћанских политичких програма; у овој смеши та појава је постојала и у немачком Рајху. Тако је 1896. из хришћанско-социјалистичког покрета настала Национал-социјална партија, која је полазила од става „да се национализам и социјализам могу измешати у политичко јединство у коме су оба потпуно заступљена“. Било би погрешно одмах све овакве и сличне покушаје прогласити антидемократским, али је значајно да је њима стварана доста широка база на коју се каснија пропаганда „националистичког социјализма“ могла ослонити, бар у Немачкој.

У сваком случају, између 1904. и 1918, на подручјима средње Европе, насељеним Немцима, то јест у Монархији и Рајху, развиле су се организације из којих су изникле оне које су дочекале крај

првог светског рата и, тада, наступиле крајње десничарски. Такве су биле судетско-немачка Немачка националсоцијалистичка партија у новоствореној Чехословачкој, Немачка националсоцијалистичка партија са седиштем у Бечу, Немачка социјалистичка партија и Немачка радничка партија у самој Немачкој. Заједничко им је било то да су све сарађивале с нацистичким покретом у Минхену, који се на њих првих година ослањао и унеколико угледао. Заједно с нацизмом, све су заступале националистички егонизам, антисемитизам, антилиберализам, антисоцијализам и, нарочито, антикомунизам.

За разлику од Немачке у годинама непосредно по завршетку првог светског рата, где је концепција „националног социјализма“ постојала и у нацизму и ван њега, у Италији је та концепција потпуно била везана за фашизам. У условима сталног јачања револуционарних врења, тиме и заостравања алтернативе „капитализам или социјализам“, у Италији се ситуација конкретно развијала у правцу сучељавања револуције и реакције, па су се друштвена суштина и политичко место фашизма јасније и брже откривали.

Фашистички лист *Popolo d'Italia* (преведено: Народ Италије) дуго је у поднаслову имао „Социјалистичке новине“. Поред све многозначности и магловитости оваквог наслова и подналова, овакав избор имена је, у крајњој линији, откривао с којим се идејама хтело јавно иступати. У контексту са садржајима објављених чланака, показује се да се у таквом имену стварно крила „националсоцијалистичка“ концепција. Никако се не чини неважним то да је први број овог листа изашао 15. новембра 1914. године, тј. у време разилажења Мусолинија са Социјалистичком странком, у чије се прваке до тада убрајао. (Мусолини је одбацио тезу о империјалистичком карактеру првог светског рата и тражио је, супротно *ставу* странке, да Италија такође зарати, па је 21. октобра 1914. морао да се повуче с места директора партијског листа *Avanti*, а 24. новембра је и искључен из партије.) Како непосредне зачетке фашизма треба тражити у сукобима у

италијанском политичком животу око увођења земље у рат, а и с обзиром на каснију водећу улогу Мусолинија у фашизму, појава првог броја листа *Popolo d'Italia* може се узети за почетак непосредног националистичког конфронтирања социјализму помоћу концепција хомогене нације.

Иако текстови у *Popolo d'Italia* из првог раздобља носе обележја повезаности са самом ратном ситуацијом, у њима се ипак могу открити општа полазишта далекосежније политичке концепције. Ту се јавља захтев за покорношћу грађана: „Од народа који је оставио ашов и окачио пушку о раме, ми једноставно тражимо да слуша“. Односно: „Ми се нећемо зауставити пред правом на личну слободу, ми ћемо рашчистити с тим фетишем“. Ту је проповед о сарадњи међу класама, као антитези марксистичком учењу о класној борби. Мусолини је писао: „Постоје капиталисти који имају осећање за своју историјску функцију и који, ради тога, улазе у ризике; постоје пролетери који схватају нужност капиталистичког процеса и који *увидљају користи* које за њих одатле настају.“ Скраћено, реч је о сугерисању три ствари: да су капиталисти корисна класа, да се капитализам не може оспоравати јер је историјски нужан и, најзад, да је интерес радништва да прихвати овакве тезе о капитализму. У истој функцији употребљавана је збирна именица „ствараоци“, којом су систематски замењивана посебна имена друштвених слојева. Тиме се, с једне стране, терминолошки мимоилазила подела на класе (јер и капиталисти и радници су подвођени под исто име), а, с друге, *одавало се* признање буржоазији као корисној класи. Ради овога је прибегавано сугестији својеврсног историјског детерминизма: „Бранити оне *који* стварају значи омогућити буржоазији да испуњава своју историјску улогу.“ Очеvidно је овакав друштвено-политички пројект био врло једноставан. Чинила су га три темељна става: народ који слуша, власт која не преза да држи појединца у покорности и гарантовање капиталу његовог дотадашњег места у друштву. С обзиром да је ова концепција нарочито заступана у време после октобарске револуције и великог утицаја Лењинових

става у Италији њена историјска улога је, очевидно, у реакцији на пораст револуционарних расположења.

Насилнички наступ фашиста и нациста, о којима смо говорили на почетку овог одељка, плод је реакције на револуцију, али реакције засноване на политичкој концепцији чије су основе у остваривању „нове“ националне државе, у ствари, у установљавању свемоћни државе, идеолошки образложене екстремно националистички и са стварном улогом у очувању постојећих друштвених односа и у обезбеђивању начина њиховог дотадашњег функционисања. Међутим, догађаји које смо описали били су и део борбе фашиста и нациста да се домогну управе државом, као политичка снага која може и хоће да оствари програм крајње деснице и, тиме, одигра улогу реакције. Пут до власти је тражио доказивање у остваривању програма, како би се задобило поверење друштвено-политичких група на десници, стицала друштвена подршка капитала, и надвладале друге ривалске струје и покрети на десници. Све је то значило да су фашизам и нацизам морали да прођу кроз процес политичког рада и борбе усмерених и против левице и унутар *деснице*.

Видели смо да су фашизам и нацизам припремани кроз дужи историјски ток, у коме се обликовала модерна националистичка десница. Када су се појавили на сцени представљали су само једну међу многобројним радикалним десничарским групацијама. У Италији се 1919. део деснице још окупио око државе, а радикални десничари, који су с парламентарном државом видљиво почели да кидају везе крајем пролећа те године, најпре су у маси следили националистички покрет, на чијем је челу стајао Габриеле Данунцио, познати песник који је постао прва личност деснице и назвао се „командантом“. Фашисти су доста дуго били у сенци овог покрета који је предводио песник командант. Што се тиче нациста, они су поникли и дуго остали у оквирима многобројних већих и мањих радикалних десничарских група, националистичких и антисемитских истовремено, организованих у различите „добровољачке одреде“, „бригаде“, „борбене савезе“ итд. И у

Италији и у Немачкој све те групе биле су најшароликојег састава и идеолошко-политички донста хаотичне. Ту су били окупљени и они који су претили социјалистима и комунистима, они који су претили капиталистима и – у Италији – двору и краљу, и они који су истовремено претили у свим овим правцима. На страну они који су просто били авантуристи и ови који су се по „четама“ скривали од закона због каквог недела. Упркос свему реченом, постојало је нешто што је повезивало све ове људе: сви су они прихватили екстремне националистичке идеје или бар паролe, а највећи део је веровао да треба изградити такво национално друштво које ће бити малограђанска идила. У сваком случају, у њиховим редовима и из њих чули су се многобројни и предуги националистички, антисоцијалистички и антикомунистички говори, орили се борбени поклици и претње. Ту су коване завере и пучеви. Италијом и Немачком су одјекивали њихови пуцњи.

Многи подаци говоре да су водећи кругови, најпре привредни и војни, од почетка гледали у овим групама, организацијама и покретима средство које може бити корисно, и то управо против социјалиста и револуције. Тако се зна да је *Popolo d'Italia* излазило захваљујући новцу великих привредних кућа Edison – Esterle, Савез фабрика шећера, Fiat, Ansaldo и Rider Parodi, односно, с друге стране, сасвим потајно, министарства спољних послова. Овај лист и његов први човек Мусолини уживали су и подршку италијанског војног врха. И у Данунцијеве фондове се сливао новац крупног капитала, а у војсци је песник командант имао много присталица. Када је, с развитком немачке револуције, која је почела у новембру 1918, све већу улогу добијало њено лево крило, које је борбено наступало тражећи стварање републике савета, група представника највишег немачког капитала, Siemens-а, Borsig-а, AEG-а, Немачке банке (Deutsche Bank), Дисконто друштва (Disconto Gesellschaft), а пре свих, тада изузетно моћни некспанзивни концерн Stinnes, подржали су великим новчаним средствима извесног Едуарда Штадлера, Немца из Алзаса. Он је пропагирао најодуличнији обрачун с револуцијом, износио

је пројект државе на чијем би челу био диктатор и, као циљ, постављао постизање пуне хомогености нације насилним угушивањем класне борбе и сваког пацифизма. Међу онима који су давали новац нацистима историчари помињу труст за производњу челика Thyssen, концерн Stinnes, фабрике локомотива Borsig, Удружење баварске индустрије, Дајмлерове фабрике (Daimler) итд. Немачка војска, односно официрски кор, који је нова република у целини преузела из царства, с мржњом су гледали на тек уведена парламентарну демократију и, с крајњим огорчењем, спремали се за обрачун са онима који су хтели републику савета. Иза десничарских наоружаних одреда конце су држали управо официри, који су после окончања рата остали у служби. Тако је иза стварања и јачања нацистичких одреда СА у Минхену стајао један официр из штаба тамошње војне команде капетан Ернст Рем. Из националистичких и антисемитских кругова војске, на политичку сцену је дошао човек који је касније постао симбол целог фашизма.

У Минхену се после слома републике већа, у априлу 1919, окупила изузетно велика маса свакаких десничара, које је војна команда помагала највише што је могла, али и надгледала и усмеравала. Тако је при Четвртој војној команди створено посебно обавештајно одељење, на челу с капетаном Карлом Мајром. Одељење је припремало нарочите агенте обучене да прате идеолошко-политичка кретања у граду и да, по потреби, убеђују војнике и грађане у националистичком и антикомунистичком духу. Био је то начин тајног рата против револуције. У циљу обуке, у лето 1919, одржан је кратак идеолошки курс националистичког садржаја, а међу предавачима био је и баварски историчар Карл Александар фон Милер. Његова концепција немачке историје и државе, напоменимо, сводила се на величање Рајха као „херојско-аристократске државе“, у којој се „све окреће око војске“. Овај милитариста у тоги учењака је у току реченог курса, запазио једног човека, „бледог и суhog лица испод нимало војничког, на страну зачешљаног прамена косе, кратко подсечених бркова и са

упадљиво великим, светлоплавим, фанатично хладним светлим очима“. Професор је известио капетана Мајра да се тај човек зове Хитлер и да је, по природи, изузетан говорник. Документација из архива одељења капетана Мајра показује да су и неки други предавачи на курсу исто тако известили да је човек са именом Адолф Хитлер изузетно убеђен, ватрен и способан националистички агитатор.

Баварски књижевник Оскар Марија Граф, који је оставио сликовита сведочанства о немирном Минхену 1918. и 1919. године, овако је *записао* један догађај из познатог боемског кварта Швабинга: Седео је са својом дружином, када је неко од њих случајно погледао кроз прозор и рекао: „’Опа! Ено га опет тамо Хитлер, онај доушник! Шта он хоће поново да нађуши у Швабингу! Ја сам потврдио: ’Да, то је онај кога смо ономад код Мајлера избацили напоље.““ И док су шешир клемпавог обода и бели мантил човека о коме је била реч замицали за оближњи угао улице, један из Графовог друштва је гуњћао: „’Усијана тиква и доушник! Од њега је тежи само воденични камен. Пошто он неком потпуно забалави уши својим германским учбеником жарећег измета, стално даље брбља и брбља...““ Граф наставља како се Хитлер једном приликом прикачио извесном Тилеу. Пришао је и запитао сме ли да иде с њим „Није му сметало ништа то што Тиле није рекао ни да ни не, него је ишао непријатно ћутећи. Међутим, он је одмах почео да говори о истинској мисији немачких уметника, говорио је и говорио без прекида све до Елизабетиног трга, као да му је једино било стало да сам себе слуша. Тада је Тилеу било доста. ’Видите какав велики задатак има немачка уметност у будућности’, рекао је Хитлер и обојица су застали. Малецни Тиле га је тада погледао као Давид у Голијата и рекао му: ’Реци ми, нису ли се теби добро п... и у мозак и заборавили да проспу?’. То је дошло тако неочекивано да је запрепашћени дугометражни говорник погледао као теле и, без речи, отишао.“

Сликовите приче из Швабинга само су једна страна стварности. Друга страна, такође, има своје бекријске приче, али из

пивница у којима су седели и говорили крајњи националисти и антисемити, тачније чланови оне Немачке радничке партије о којој је већ било речи. Наиме, 12. септембра 1919, Хитлер је, по наређењу капетана Мајра, отишао на један збор ове партије да би чуо шта се говори. Оно што је чуо, најпре, није за њега било нарочито занимљиво. Онда се за реч јавно неки човек – и он наравно крајњи конзервативац, али и баварски сепаратиста – да би говорио о потреби да се Баварска отцепи од Рајха и са Аустријом образује државу. Иако рођени Аустријанац и још аустријски држављанин, Адолф Хитлер је био немачки националист, веровао је само у велики немачки Рајх, у који би, по њему, морала ући и Аустрија. Није издржао, јавио се за реч и ватреним говором *напao* сепаратисту у име величине немства и Рајха. Овим иступом је одушевио Антона Дрекслера, творца и председника малецне партије. Дошло је до упознавања и позива. Четири дана касније Хитлер је постао члан те партије, убрзо и члан њеног председништва, затим је много утицао на садржај оног програма од 24. фебруара 1920, мада је све до 31. марта 1920. остао у служби Војне обавештајне службе. Уистину, тако је почела једна каријера.

Организациону окосницу и идеолошку основицу својих наступања фашисти и нацисти су имали од тренутка када су настали, а временом су их само даље развили. Фашизам се најпре определио да остане не институционализован, да буде покрет, али се на конгресу у Риму, 7. новембра 1921, ипак организовао у *Фашистичку националну партију*. Нацизам се развио из мале странке и временом постао масовни покрет. Убрзо по описаном скупу у Милану, у марту 1919, настала су фашистичка одељења у више италијанских градова (Бенови, Торину, Верони, Бергаму, Тревизу, Падови и другим) а касније и у целој земљи. Нацизму је почетак био тежи и тек је априла 1920. прекорачио границу предграђа Минхена, створивши своју месну групу у Розенхајму; од тада се постепено ширио Немачком. *Popolo d'Italia* је од марта 1919. био званични фашистички орган, једноставно већ и тиме што је био Мусолинијев лист. Нацисти су свој партијски

орган стекли тек у децембру 1920, пошто им је поменути капетан Рем помогао да за откуп минхенског листа *Фелкшиер беобахтер* (*Völkischer Beobachter*) добију новац од генерала витеза Фон Епа (тада активног официра, иначе познатог реакционара, који је командовао добровољачким трупима при уништењу републике већа у Минхену, априла 1919).

Начело по коме су се организовала и деловала ова два покрета било је истоветно и може се сажети у две речи: бити монолитан. Због тога је и место шефа партије добило изузетну важност и стварно постало нека врста врховне команде. Овоме је, као последица, следило управљање партијом преко чврсте хијерархијске лествице руководиоца, дужних на послушност и потпуно одговорних шефу странке. Титулисање прве личности са „вођо“ преовладавало је потпуно и постало обавезно. Ова командна позиција у партији, као и њено поседање од стране одређеног човека, изграђивана је кроз борбу око вођства, која је била коначно одлучена у корист Бенита Мусолинија и Адолфа Хитлера. Кратко речено, практично начело је било: вођи припада председништво странке, тј. руковођење њоме, а вођа може бити једино Бенито Мусолини, односно Адолф Хитлер.

Важан заједнички елемент у организацији оба покрета била су нарочита одељења за насилне акције, јуришне чете о којима смо већ говорили. Временом су нарасле на стотине хиљада људи, војнички организоване и униформисане (у Италији у црне, у Немачкој у смеђе кошуље). Те чете су биле начелно на располагању вођи, али практично је команду над њима имао неко од других високих или виших руководиоца. Због догађаја који су касније уследили у историји нацизма треба поменути, као за њега специфично, прво, да је из руковођења јуришним одредима настала функција „шефа штаба“ (коју је у неким критичним годинама вршио демобилисани капетан Рем) и, друго, да су 1925. настале и посебне чете за личну заштиту шефа странке (трупe СС), које су временом добиле обавештајне и полицијске надлежности и умножиле се до праве партијске армије. Ове оружане формације

служиле су за обрачун с политичким противницима и за стварање психоза, страха и нереди, али и вођама – да насилњем одржавају послушност у редовима сопствене странке.

Очевидне су битне идеолошке подударности између два покрета, иако се њихови целокупни комплексни идеја разликују у многобројним и често важним деловима. Оно што је било заједничко чинило је у оба случаја идеолошко-политичке и практично-програмске камене темељце: егоистични национализам и антисоцијализам, односно антикомунизам. Затим, истоветне су биле и неке основне саставнице даље надградње идеолошких садржаја: концепције хомогеног друштва националне заједнице и ауторитарне власти националне државе, мит хероја као вође, мит рата, митологизација историјских исходништа (код фашиста античког Рима и његове империје, код нациста старих Германа) итд. Највиднија разлика у идеолошким системима била је апсолутизација расизма, тиме посебно и антисемитизма, код нациста, док је антисемитска струја била доста слаба код фашиста, бар до 1938. године (представљао је Ђовани Преццоци, суоснивач часописа *Италијански живот*). Много је значајнија била разлика настала због тога што су фашисти као основну вредносну категорију национализма узимали државу, а нацисти расно чисти народ. То је имало важних последица у каснијој организацији политичких система и у правцима утицаја на друштвени живот.

Фашизам и нацизам су се појавили у временима опште политичке и друштвене кризе у својим земљама. Од тока продубљивања кризе зависили су и њихова могућност да крену у поход на власт и само преузимање власти. Оба покрета су, са своје стране, чинила што су могла да ту кризу отежају и повећају. Повезивали су се с другим сличним организацијама и личностима деснице чија им је подршка била потребна. Мусолини, на пример, са Данунцијем, док је овај имао утицаја, а Хитлер с генералом Ерихом Лудендорфом, све док националисти нису могли и без ратне славе овог реакционара. Овде је најважније да су фашисти били заинтересовани за Данунција, а нацисти за Лудендорфа зато што су ова

двојица у првим послератним годинама представљала личности око којих су се окупљали противници постојећих парламентарних режима и око којих су настајала средишта превратничких хтења. Такође, јуришне чете „црних“ и „смеђих кошуља“ су својим насилничким испадима доносиле додатне потресе, с намером да ометају стварање стабилности. Мусолини је настојао и успео да добије поверење неких десничарских политичара из најужег круга водећих личности Италије (Фолитија, Орланда и других), што није било одлучујуће, али је могло бити – и било је – корисно. Ипак, оваква и слична средства су била ограниченог домаћаја. Требало је да социјална револуција озбиљно запрети опстанку капитализма, па да мусолинијевци и хитлеровци добију историјску придику.

Тај услов је постојао у Италији почетком 20-тих година и фашисти су могли да крену. У Немачкој га није било и нацисти су морали да сачекају неку будућу прилику. Почетну тачку за фашисте представљао је један догађај, који усмерава у супротном правцу, видимо да није реч ни о каквој повољној прекретници, јер су фашисти доживели пораз. Наиме, на општим изборима за Народну скупштину 16. новембра 1919, Мусолини и следбеници су остали готово без икакве подршке гласача. У својој „тврђави“ у Милану добили су нешто више од 4.000 гласова од могућних 170.000. Нимало боље нису прошли ни на покрајинским и општим изборима. Супротно фашистима, демократске партије су биле добитници. Либералне групе, које су већ дуго имале већину у Парламенту и смењивале се на власти, изгубиле су доста посланичких места, али су задржале јакe позиције; нова Хришћанско-демократска странка *пополара* (народњака) стекла је 100 посланика; социјалисти су силовито напредовали са чак 156 мандата, што је било готово трипут више него на последњим предатним изборима, тако да су постали далеко најјача странка. Сличне резултате су дали покрајински и општински избори, на којима су социјалисти стекли већину у трећини од укупног броја провинција и у више од 2.000 општина.

Овакав исход избора уплашио је десничаре, јер се показало да социјалисти продиру ка власти уставним путем. Доиста се осетио њихов утицај на покушаје реформи државе у корист радника и сељака. У маси становништва је и даље све врило, пре свега зато што се привредна ситуација стално погоршавала. Сељаци су већ од почетка лета поседали необрађене, али све више и обрађене површине велепоседа. Већи и мањи штрајкови, такође низ генералних штрајкова, показивали су радикализовање радника, а револуционарне идеје су постајале све утицајније, посебно Лењинове. Унутар социјалистичког покрета постепено се издвајало крило чији је стожер чинио лист *L'ordine nuovo* и на чијем је челу био млади Антонио Грамши. То је најављивало да комунисти наступају. У јесен 1920. радници индустријских рејона на северу земље посели су фабрике и покушали да, под својом управом, организују производњу. Са деснице се грмело против либералне државе која не може да заустави левичарски талас.

Већ 5. септембра 1920, у Кремони, Мусолини се огласио изјавом да је спреман да насилњем спречи да „народ пропада“. Нудио се да пружи услугу, али је ова изјава значила да је већ и стекао значајну подршку. Грамши је тачно оценио да се опасност непосредно надвија и, 17. октобра, опомињао је: „Реакција је толико јака да јој неће још дуго требати маска 'правне државе'.“ После радничког запоседања фабрика, одједном се показало да Мусолини има на располагању огромна новчана средства да опреми стотине нових јуришних одреда. Број чланова његове странке је преко ноћи повећан на око 300.000. „Црне кошуље“ су се размилеле по Италији, батинале локалне синдикалне вође и сељаке који су заузели земљу велепоседника, палиле куће и пустошиле седишта радничких странака, растеривале општинске управе у којима су већину имали социјалисти и комунисти. Полако су, али све више, своје нападачке акције са села усредсређивале на градове, најпре мање, онда и веће. Историчари који су ово проучавали износе податак да је само у три прва месеца 1921. у области Фераре уништено 40 седишта социјалиста и насилно

распуштено 17 (од укупно 21) општинских управа с левичарском већином; до 1. септембра 1921. убијено је 166 активиста радничких странака, а око 500 телесно повређено.

У Милану је, 3. маја, Мусолини већ могао пркосно да призна недела: „Много се прича о фашистичком насиљништву. Добро, ми то не скривамо. Ми захтевамо само за нас право... да контролишемо, надгледамо и, ако је нужно, да елиминишемо...“ Поручивао је: „Уколико покушате да саботирате наш рад и рад нације, тада ћемо да вам овде или било где другде поломимо кости на фашистички начин...“ У појединим градовима и областима зацариле су фашистичке чете и локалне вође. Итало Балбо је терорисао Ферару, Дино Гранди Болоњу, Роберто Фариначи Кремону, Чезаре Марија Девеки Торино... На све стране су ницале локалне силе ције истог типа: Ахиле, Пероне Компањи, Форни, Бастијанини, Мизури, Карадона итд. Колоне камиона су ноћу брзо пребацивале по Италији добро наоружане и извежбане црнокошуљаше, који су изводили већ ланчане нападе на низ села и вароши. Један такав напад, у лето 1922, и свом дневнику је овако забележио Итало Балбо: „Ова возња је почела јуче ујутру, 29. јула у 11 часова. Трајала је готово без прекида 24 часа... Возили смо од Риминија преко Светог Арханђела, Савињана, Чезана, Бертинора, кроз све градове и села провинција Форли и *Равена*, и уништавали смо и палили све куће црвених, вођа социјалистичке и комунистичке организације. Била је то страшна ноћ. Наш пут је обележен великом ватром и високим стубовима дима... Стварно, ја сам организовао ову колону... Ми смо ове мере провели са истим духом с којим смо уништавали у рату непријатеља... Ми, пре свега, морамо да утерамо страх у непријатеља.“

Државни органи су пасивно гледали овакве догађаје. Војска је, на изглед, стајала по страни, заклањајући се начелом своје „неутралности у унутрашњополитичким питањима“. Ипак, откуд онда да су фашисти имали опрему из војних складишта? Полиција је најчешће са задовољством пратила како „црни сређују црвене“. Мусолини је губио политичку битку на изборима, али

ју је, очигледно, добијао иза кулиса. Све већи број најутицајнијих државних и друштвених фактора су му, тајно или јавно, давали подршку у маршу ка власти путем насиља.

Демократи, социјалисти и комунисти су остајали разједињени. Нису били одговарајуће организовани, уздали су се у снагу речи и хуманог поступка и – падали као жртве фашистичких напада. Многима од њих је Лењин често био на уснама, али нису успели да следе његов пример у прихватању тешке борбе и да на насиље одговоре силом. У току 1922. фашисти су почели да поседују једну за другом општинску управу великих градова. Мусолини је могао, 11. августа, јавно да изјави: „Да фашизам хоће да постане држава, то је сасвим јасно. Али многома управо није јасно то да ће фашизам ово остварити државним ударом. У историјском смислу већ је у току фашистички 'марш на Рим'...“ Његова храброст и његова ратоборност биле су, у ствари, нарочите: долазиле су до израза онда када је могао рачунати да му се неће супротставити они који располажу силом.

У јесен 1922. фашисти су већ водили целу десницу, укључујући и десно крило либерала, без обзира што су неки истакнути политичари из тих групација сматрали да ће Мусолини завршити посао у њихову корист. Када су постали сигурни да се краљ и двор неће противити њиховом преузимању власти, фашисти су могли да почну са игром државног удара, названог „марш на Рим“ – наводно, онако како је некада и Цезар прешао реку Рубикон. Из Перуђе је 28. октобра 1922. полетела вест да су четворица фашистичких вођа, тзв. *квадрувира* – Балбо, Девеки, Дебоно и Бјанки – у својству од вође овлашћених команданата побуне, издали наређење да „црне кошуље“ крену на престоницу. Неке чете су, истина, кренуле ка Риму, али нити их је било много, нити им се журило. Сам Мусолини је предострожно остао чак у Милану. Тек када се сазнало да влада и краљ не мисле да нареду војсци да брани власт, чете су се умножиле и ушле у главни град. Ту су правиле неред, претукле читав низ припадника левичарских странака и демократа Либералне странке, неким

од њих су опустошили станове, али државне установе нису дирале. У палати Квиринале, краљевом двору, суверен, министри и војни команданти су се договорили да се Мусолинију дозволи да састави владу у оквирима Устава. И послали су му у Милано телеграм да дође. Он је сео у воз и дошао спаваћим колима. Историчар Ернест Нолте каже: „’Марш на Рим’ се, у ствари, одиграо у салонима Квиринала.“

Оцртани начин доласка фашиста на власт у Италији могућно је разложити на следеће саставнице: пред представницима крупног капитала, који су се осећали најозбиљније угроженим у свом друштвеном положају од социјалистичке револуције, показати се и доказати као одлучна снага реакције, која се не устеже од примене најтежих облика насиља против левичарских покрета; у условима веома широке друштвене кризе, у којој је живот испуњен нестабилношћу, несигурношћу и немирима, приказивати се пред јавношћу и пред државним представницима у улози силе која хоће и може да уведе ред; наметљиво показивати жељу за влашћу, уз обећање политичке и друштвене стабилности; сталан и у току неколико година терор против најодлучнијих и најодважнијих противника, с циљем да се растроје противнички редови; акције насиља водити с бруталном одлучношћу, али никако не прекорачивати тренутно постојеће границе иза којих прети озбиљно одмеравање снага с државним органима силе; правити у јавности сталан притисак, посебно насиљем и уличним нередима, али одлучујућа решења добити иза кулиса, у салонима државних установа и богаташа; постепено стицати поверење код уставних фактора, војске и водећих десничарских политичара који су на власти или близу власти; чинити се бунтован, и прихватити долазак на власт у оквирима уставног решења.

Нацизам је до власти морао да прође сасвим друкчији пут, али је начин на који се власти домогао истоветан са изложеном схемом фашистичког успеха. Ипак, потребно је дати обресе те посебне историје. У њој је за наше излагање најважнији покушај преузимања власти пучем, у Минхену 9. новембра 1923. године.

У овом случају опште околности и сам нацистички поступак били су потпуно друкчији од заједнички типичног фашистичког и, касније, нацистичког преузимања власти.

Година 1923, била је испуњена тешком општом кризом у Рајху, проузрокованом двама међусобно повезаним факторима: спољнополитичким – Рурску област су окупирале француске и белгијске групе – и сломом ионако неопорављене привреде. Цео обим те кризе, коју овде не можемо ни приближно рашчланити, ипак је био мање обухватан но што је у току неколико месеци те године изгледало. Хитлер је кренуо у пуч, под непосредним утиском онога што су фашисти, годину дана раније, извели у Италији. Није најважније то што је Мусолини „маршом на Рим“ прибегао, у ствари, *некаквој игри* пуча, а Хитлер покушао истински пуч (сликовита *страна овога* је у томе што је Мусолини био стотине километара далеко од *наводно* побуњеничке колоне, а Хитлер буквално стао на само чело *пучистичког* похода), него то да готово ниједан *услов* да нацистички пуч успе није био испуњен. Најпре, поред све *активности* револуционарне левнице у 1923, она је остала ограничених домета и *локалног* карактера. Нацисти су, истина, добијали новац од крупног капитала, али нити су се они већ показали као за акцију једино способна снага реакције, нити је било код кога и било где постојало право расположење да се Хитлер прихвати као диктатор. Код уставних фактора и у војном врху Рајха он није имао никакву подршку, а ниједан озбиљнији политичар са утицајем на питање власти није био спреман да му отвори врата владиних зграда у Берлину. Колико је све било пуки примитивни авантуризам показује, најпре, то да је увече 8. новембра Хитлер наговарао представнике власти у Баварској на савезништво у пучу са упереним револвером у њих, а сутрадан ујутру се чудило што их није било у строју. Коначно, ову акцију су нацисти извели сасвим супротно акцијама фашиста у Италији – дошли су тачно пред пушке баварске полиције и, када је ова покосила прве редове, све се завршило општим бежањем пучиста.

*Хитлер и фон Хинденбург. 30. јануара 1933, после именованја
вође нацистичке странке за немачког канцелара.*

Због овог пуча Нацистичка странка је једно време била забрањена, а Хитлер је провео тринаест месеци у затвору (био је осуђен на пет година), као и део његових водећих сарадника. Од 1925. године обновљена Нацистичка партија је прихватила парламентарни начин политичког рада, прилагодивши се стабилнијим приликама у Рајху. Стварно је била сведена на улогу мало значајне екстремне десничарске странке.

Тада је дошла нова, права прилика. Створила ју је светска економска криза, која је разорила привреду у Немачкој и у којој су револуционарна хтења поново постала моћна. Сада су нацисти почели да се показују и доказују као песница реакције и као снага реда. Њихове „смеђе кошуље“ су јуришале на комунисте, социјалдемократе и све демократе, на улицама су остајале прегучене и побитијене њихове жртве. Истовремено, Хитлер и сарадници су јавно, а још више иза кулиса, давали обилата обећања

и представницима капитала и конзервативним политичарима у врху државе. Међу овима су се нашли такви који су председника Републике фелдмаршала Паула фон Хинденбурга убеђивали да је „једини спас“ ако се нацисти доведу на власт (пре свих, то је радио Франц фон Папен). Најзад, председник Фон Хинденбург је позвао себи нацистичког вођу Адолфа Хитлера, 30. јануара 1933. Поверно му је састав владе, али под условом да она буде у границама Устава. Хитлер је то прихватио... Једина разлика у поређењу с начином којим је Мусолини дошао на власт била је та да су нацисти имали много више успеха на изборима, мада ни они никада нису добили апсолутну већину.

ИЗГРАДЊА СВЕМОЋИ

И фашисти и нацисти су, у крајњој линији, дошли на власт законитим путем, први истина и уз неку врсту побуне какву је представљао „марш на Рим“. И једни и други су добили законити мандат од уставних чинилаца, организовали власт у границама постојећих либералних устава и закона, стали на чело коалиционих вишестраначких влада и око себе имали политичке организације које су и до тада биле на политичкој сцени земље... То је било, доиста, противречно свему што су раније пропагирани и целом начину којим су наступали. Кратко речено, обећавали су политички потпуно хомогену националну државу, а то је, опет, могло да значи само то да ће у будућој држави бити могућна једино њихова политика. Сада су се нашли на власти у вишестраначком систему. То је могло да значи две међусобно супротне ствари а тако је део савременика и протумачио – наиме: или тактички потез фашистичког, односно нацистичког вођства да се домогне власти и затим спроведе своје погледе, или да су се, полакомивши се за влашћу, ова вођства ухватила у мреже парламентарне уставности.

Брзо се показало да је реч само о првој могућности. По доласку на власт, и пред фашизмом и пред нацизмом било је извесно дуже или краће раздобље у којем су овог пута уз предности које су пружала руководећа места у држави – настојали да политичком борбом, смицалицама и насиљем истисну све друге

политичке снаге, и оне које су им биле непријатељске, и оне које им нису биле блиске, и оне које су им помогле да се домогну власти. Упоредо је, такође, отворено питање монолитности њихових сопствених редова, Јер, као масовни покрет, и фашизам и нацизам су окупљали, на уопштеној бази и постављањем не увек сасвим одређених циљева, доста разнородне елементе, неретко идеолошки и политички сасвим конфузне. Зато се, када су се домогли власти, показало да унутар обе странке има великих разлика не само у погледу тактике, него и стратегијских циљева. Да би се обезбедила концепција једнодушности, било је потребно проћи и кроз фазу унутрашњих борби, одстранити различите концепције и постићи строгу дисциплину партијског вођства и чланства.

Фашисти су на власт дошли целу једну деценију пре него нацисти, али им је требало много више времена да изграде своју самовласт.

Увече 30. октобра 1922. године Мусолини је дошао поново краљу Виторију Емануелу III, који му је тог јутра поверио да, у уставним оквирима састави владу и предао му листу својих министара. На листи су поред, самог Мусолинија, била још тројица фашиста, двојица популара, двојица демократа либерала, један либерал, један националиста, један демократски социјалиста (у ствари, из групације политичког центра), један ванпартијац и, коначно, двојица војника, односно највиших официра. Ову листу је прихватила Народна скупштина на седници 16. новембра 1922. са 306 против 116 гласова. Мото Мусолинијевог програмског говора „привреда, рад и дисциплина“ могао је да представља само врсту показатеља владине одлучности да стање у земљи, сагласно жељи многих, постави на сигурне основе. Ипак, тиме је учињен први корак на, истина вишегодишњем, путу укидања парламентаризма у Италији.

На ово указује већ и састав владе. Очевидно је да је она састављена с политичким реализмом у смислу да фашисти узму што више власти у условима када још морају да признају снагу других политичких групација, у тренутку у коме су ценили да је

по њих боље да глуме спремност на одмеравање снага него да се одмеравању снага доиста и изложе. Начело које се може открити анализом распореда министарских портфела је, уистину, било: фашисти морају бити што јачи, а коалициони партнери што слабији. Мусолини је за себе узео, уз председништво владом, још два изузетно важна министарства – за спољне и за унутрашње послове. Тројници осталих фашиста у влади припали су министарство правде, финансија и „новоослобођених земаља“. Тиме су фашисти под своју контролу ставили полицију и судство, затим управљање новим областима добијеним париским мировним уговорима из 1919. и 1920, тачније областима на источним обалама Јадранског мора, насељеним Хрватима и Словенцима, а у Тиролу насељеним аустријским Немцима. Ово последње министарство је требало да им пружи прилику да се пред националистима Италије докажу одлучним спровођењем денационализаторске политике према ново прикљученом словенском и германском становништву. Тако се у рукама четворице фашиста нашло, поред председништва владе, још пет политички изузетно важних министарства. Међутим, то никако није било све. Луиђи Федерциони, вођа Националистичке странке, фашистима веома блиске, добио је министарство колонија, а непартијац, познати филозоф Ђентиле, као најистакнутији присталица фашизма међу италијанским интелектуалцима, добио је министарство просвете. Ускоро се тачно показало како ствари стоје, јер су и Федерциони и Ђентиле постали фашисти. Министарства војске и морнарице добила су два руководећа команданта из последње фазе првог светског рата, војвода Дијаз и велики адмирал Таон Диревел, дакако двојица крајњих конзервативаца, чије је присуство међу министрима обезбеђивало влади Бенита Мусолинија поверење двора и оружаних снага.

Да намерава да сруши постојећи политички систем, Мусолини није крио. У програмском говору пред Народном скупштином, 16. новембра 1922, нови премијер је упозорио посланике да сала у којој седе, уколико се буду противили владиним мерама,

може бити претворена у бивак за 300.000 „црних кошуља“. У једном чланку из марта 1923, Мусолини је писао: „Либерализам није последња реч, није коначна формула у вештини владања... Либерализам је производ и метод 19. века... За неустрашиву, немирну и опору младеж која журиша на зору нових часова историје, постоје друге речи, много веће фасцинантности. А те речи су: ред, хијерархија, дисциплина... Фашизам није страховао од тога да се назове реакционарним... И данас неће оклевати да се назове нелибералним и противлибералним.“ А „црне кошуље“ су марширале певајући корачнице: „На оружје! Ми смо фашисти, ударац за ударцем по комунистима. Онда, исти број удараца по поларима. Затим, као комплимент, разорићемо парламент!“ Од почетка, мада најпре нешто успореније, кренуло се ка увођењу диктатуре.

У постизању овог циља послужило се, најсажетије речено, троструким поступком. Прво, настојало се да се створе законске основе за увођење фашистичке самовладе (закон о изванредним овлашћењима влади, изгласан 16. новембра 1922, нови изборни закон по коме би фашисти добили две трећине места у Скупштини уколико би за њих гласала само четвртина свих гласача и имали релативну већину према изборном резултату других странака). Друго, преузет је државни апарат, пошто су чиновничка места покрили фашисти (сви државни секретари у министарствима фашисти, на кључним положајима у полицији што више фашиста итд.). Треће, настојало се да се стабилизују привредне прилике кроз олакшице и указивање помоћи приватном капиталу, а преваљивањем терета на сиромашније слојеве (неки државни монополи су претворени у приватне, на пример, *монопол* над телефонском мрежом); производњом *шибица*, враћањем земљопоседницима необрађене земље коју су запосели сељаци; обустављањем истраге о стицању богатстава у рату, што је било сасвим супротно обећањима из 1919; санирањем ватиканске финансијске централе Римске банке; увођењем деветочасовног радног дана, што је такође било супротно обећањима

из 1919; опорезивањем радничких надница и прихода средњих и сиромашних сељака; фашизацијом синдиката и њиховим постављањем на основе сарадње са индустријалцима. Упоредо су чете „црних кошуља“, реорганизоване и озаконбене под називом Добровољачка милиција за националну сигурност, постале нека врста паралелних полицијских и оружаних снага одговарајућим државним органима.

Једноипогодишње искуство са том владом овако је свео млади комунистички првак Антонио Грамши, 1. марта 1924: „Бенито Мусолини је освојио и држи власт најнасилнијим и најсамовољнијим репресалијама... Његова доктрина је у целини садржана у његовој физичкој маски, у колутању очима и у стално претећи подигнутој песници.“ Донста, влада није презала од примене насиља, служећи се сада органима државе и фашистичке партије. Добровољачка милиција је певала: „*Фашисти* смо ми и ми из пакла долазимо“. И понављала рефрен: „Ударати, ударати и ударати. Ударати и увек ударати. Ударати, и ударати, и ударати, безброј пута ударати!“ У Торину су „црне кошуље“, 18. децембра 1922, *направиле* грозна недела и за собом оставиле двадесетак мртвих. Пополари су на овом конгресу, у априлу 1923, подигли глас против недела, али је Мусолини одмах искључио њихове министре из владе, јуришне чете су им, у јулу, опустошиле партијска седишта, а у августу је под батинама издахнуо Дон Ђовани Минцони, парох у области Фераре, пополар и демократ. Парламентарни избори, у рано пролеће 1924, били су у знаку фашистичког терора. Када је на првој седници новог парламента посланик Ђакомо Матеоти изнео јавно истину о минулим изборима – потписао је себи смртну пресуду. Отет је 10. јуна на улицама главног града, а 16. августа 1924. његов леш је нађен у околини Рима.

Убиство Матеотија је изазвало велику политичку кризу. Од почетка је било јасно да је вођство Фашистичке странке умешано у злочин, а последњих дана децембра 1924. то је опозиција успела и да докаже. У међувремену се прошло кроз тешке политичке битке, у којима је фашистички режим био уздрман, али

несложна опозиција није могла да искористи своју последњу прилику. Под теретом општих опгужби да су „влада злочина“ и, из моралног разлога привремено изгубивши подршку десних либерала и богатих слојева, Мусолини и сарадници су стварно изгледали изгубљени. Једно време остали су без подршке конзервативних политичких фактора земље и без правних друштвених упоришта код водећих слојева. Међутим, грађанска антифашистичка опозиција (леви либерали и пополари) и социјалисти су напустили Парламент (сецесија „Авентин“). Хтели су да моралним притиском оборе владу. Комунисти су радили, без успеха, на генералном штрајку као средству за постизање истог циља, а десни либерали су остали у Народној скупштини, само прешавши у опозицију.

Држање опозиције је, ипак, било тако да су двор, војни врх, крупни капитал и католички клер са забринутошћу почели да мисле да ће, ако падне Мусолини, наступити опет раздобље слабих влада, у којима ће њихов положај поново бити озбиљно угрожен. Када је један радник убио једног фашистичког посланика, у знак освете за Матеотија, реакција је поново почела да говори да су „црвени“ ту, пред вратима. Тада су фашисти повратили своја упоришта. Мусолини је 3. јануара 1925. дрско рекао пред крњом Народном скупштином да он лично преузима одговорност за смрт Матеотија. Истовремено су полиција и Добровољачка милиција ступили у акцију: посели су редакције и локале антифашиста, демолирали и попалили библиотеке, претресали куће, батинали и насилно сипали рицинус у уста и више од стотину ухапсили. Историчари су сложни да је тада, коначно, почео период потпуне диктатуре фашиста. До краја 1928. диктаторски режим био је још само дограђен одговарајућим законима и реорганизацијама.

Нацисти су до власти дошли много спорије, али су рушење старе државе извели, тако рећи, у једном налету, за само неколико месеци. Погодовали су томе тежина друштвених проблема и потпуна политичка пометаност, проистекле из изузетно дубоке и обухватне привредне кризе, и из динамизма и заострености

политичке борбе на таквим основама. Није мало значајно ни то да је у Немачкој, већ уз ослонац на традиције био донста изузетно широк фронт оних који су били непријатељски расположени према парламентарној држави. За Вајмарску Републику се, наравно упрошћено али и с много права, говорило да је „Република без републиканаца“.

Састав прве, уставне и коалиционе владе, на челу са Хитлером, био је по моделу већ познатом из случаја фашистичког доласка на власт. Ипак, постојала је и разлика. Нацисти су имали три од једанаест министара, рачунајући и канцелара Рајха, а остале фотеље су попунили представници других десничарских струја. Занимљиво је запазити да су нацисти, истина, добили место председника владе (канцелара Рајха), али, за разлику од италијанског примера, Адолф Хитлер не само да није држао ни један други министарски ресор, него му је био одређен и вице-канцелар, у личности тада веома утицајног Франца фон Папена. Истина нацисти су добили министарство унутрашњих послова — на том положају био је Вилхелм Фрик, али је њихов трећи човек у влади Херман Геринг био министар без портфеља и без одређених надлежности. Најзад, нациста је био и државни секретар за информације. Да би се тачније сагледао почетни распоред снага, потребно је додати да је Геринг истовремено постао министар унутрашњих послова Пруске, дакле средишње покрајине, али је, опет као противтежа, покрајинско председништво владе било у рукама Фон Папена. Министарство привреде је добио вођа националиста Алфред Хугенберг, министарство финансија гроф Швериг фон Кросиг, министарство спољних послова дипломата од каријере и већ министар у истом ресору у претходним вајмарским владама барон Фон Нојрат, министарство војске генерал Фон Бломберг итд.

Оно што се најпре уочава јесте да је влада била састављена искључиво од различитих екстремних струја деснице. У Вајмарској Републици није никад било ни приближно толико реакционарне владе, чак се слична овој није могла ни замислити. Још је

занимљивије да нацисти, мада основна снага крајњих десничара, нису у ово време били толико премоћни да би на власт дошли а да не прихвате да је деле с другим из истог реакционарног табора. Оваква влада је била остварење Хугенбергове формуле да Хитлера треба пустити на власт, али га „урамити“ министрима других струја и, тиме, ставити под контролу осталих десничара. Очевидно, нико није имао много илузија о Хитлеру и нацистима.

Даља рашчлањавања састава нове владе казују да Хугенберг није најбоље рачунао. Најпре, Фон Папен је добио задатак коме није био дорастао. Нити је он лично био политичар који би стварно могао да држи противтежу Хитлеру, нити је иза њега стајала било каква реална снага. Он није имао било какву сопствену концепцију као другу, реакционарну антитезу хитлеризму. Франц фон Папен је једино, као човек који је у то време уживао поверење Председника Републике, могао да одигра улогу онога који служи нацистима да би им отварао пут. Ту улогу је и одиграо. Барон Фон Нојрат је био типичан чиновник берлинског министарства спољних послова, неполитичка личност, док се слично може рећи и за остале ministre, људе без икакве политичке снаге и потпуно сагласне с „конзервативном националистичком револуцијом“. Што се Хугенберга тиче, он је једино по амбицијама, извесном политичком престижу на десници и искуству у политици, могао у тој влади бити противтежа Хитлеру. По свему другом, са својим методама, закулисној игри и малом броју присталица иза себе, био му је недорастао. Хитлер, Геринг и Фрик су, у ствари, били господари те владе. Ослоњени на масовну партију иза себе, без икаквог политичког морала и спремни на бруталне методе, ова тројица су била опкољена неколицином скромних чиновника и суочени с двојицом политичара интриганата скромних способности. Могли су, лако, радити шта су хтели. Све у свему, била је то влада која није представљала друго, до одскочну даску за нацисте.

Оно што су нацисти чинили првих месеци, у ствари, било је већ виђено у Италији. Понављана је формула: створити законске

основе за увођење диктатуре, уз истовремено насиље, поседује државног апарата нацистима и даље продубљивање поверења код крупног капитала. У Риму су демонстрирале фашистичке „крне кошуље“, у Берлину нацистичке „смеђе кошуље“. Цела формула је, наравно, претпостављала и постепено ослобађала од баласта коалиционе владе и избегавање конфронтација с војском, која је остајала посебна снага у служби државе и над којом нацисти и њихов канцелар нису имали праву контролу. Али, оно што се у Италији није могло видети, то су сила и ефикасност наступа нациста. И још нешто: оно што се дешавало у Италији било је са хуманистичког становишта, страховито, али према ономе што се сада дешавало у Немачкој изгледало је благо.

Хитлер је својевремено обећао да ће се, када дође на власт „главе котрљати“. И главе су се котрљале. У фебруару 1933. одреди СА и трупе СС убили су најмање петнаест људи, у прва три-четири месеца број жртава се попео на 500 до 600, а до средине 1935, на готово 4.800. Само у фебруару је прегучено најмање 150 људи, а затим толико да се свака процена чини немогућном.

Нацистички главешина у покрајини Виртенберг Вилхелм Мур јавно је говорио: „Ми не кажемо: око за око, зуб за зуб. Не! Ко нама једно око извади ми њему откинемо главу, а ко нама нишчупа један зуб ми њему смрвимо вилицу.“ У току су биле провале батинаша у куће и рунирања станова, пресретања и батинања на улици, убацивања бомби кроз прозоре у станове, опсаде, присилна распуштања ненацистичких покрајинских влада и ненацистичких општина, насилничка улажења на седнице општинских већа да би био физички нападнут неки општински антинациста... И, пре свега, хапшења стотина и стотина, затим хиљада људи.

Нови шеф полиције Пруске и министар Рајха без портфеља Херман Геринг је, такође, био отворен: „Ја нисам овде због прачности, него да уништавам и искорењујем. И ништа више!“ Полиција је све више сарађивала у неделима, да би убрзо, поставши потпуно нацистичка, била главни инструмент најгрознијег

политичког злочина. Геринг је, најпре, на водећа места у канцеларијама унутрашњих послова поставио најзлогласније четовође „смеђих кошуља“. У Минхену је од почетка марта цела полиција била у рукама Хајнриха Химлера, а служба државне безбедности у рукама Рајнхарда Хајдриха. Најпре у Баварској није више било места у државним затворима, па су се почела стварати посебна сабиралишта за похапшене – концентрациони логори.

Жртве су били антифашисти уопште, демократе од уверења, анархисти социјалисти, они који су се раније, на пример у новембру 1923, или недавно замерили нацистима, слободарски писци... Али први и најјачи ударац, ипак, имао је *сасвим* одређени и посебан циљ. Тај циљ је Хитлер јасно одредио у посланици Немцима, коју је прочитао преко радија 1. фебруара 1933. увече. Рекао је да је „четрнаест година марксизма руинирало Немачку. Само једна година большевизма би Немачку уништила“. Од првог дана су нацисти излепили немачке градове натписима „Смрт марксизму“. Геринг је грмео: „Сигурно, ја ћу до крајности да искористим државна и полицијска средства насиља, моја господо комунисти...! Али битку на смрт ћу да водим с вама одоздо, 'смеђим кошуљама'“

Постоји безброј примера да су с предумишљајем ширене лажи како би се, затим, њима правдали насилнички поступци. И ту су главне жртве били комунисти. Тако је 24. фебруара полиција посела седиште Комунистичке партије Немачке (кућу Карла Либкнехта) и извршила претрес. Иако је комунистичко вођство одавно ово своје седиште напустило и ту никаквог партијског материјала није било, следећих дана разглашено је да је у њему откривено стотине докумената веленздајничког садржаја – о припремама убистава, уништавању привредних постројења, предузимању револуције итд. Одмах су уследиле и полицијске акције. Али, за који дан се показало да је све било тек увод у много гора конструсања.

У ноћи између 27. и 28. фебруара 1933. планула је зграда Рајхстага. Према сведочењу једног од Герингу блиских људи,

овај је одмах и без најмањег доказа изјавио да је то „почетак комунистичког устанка“. Исте ноћи ухапсили су чак 4.000 чланова Комунистичке партије Немачке. Ернста Торглера, народног посланика и предводника комунистичке групе у Парламенту – који се сам ставио на располагање полицији да би доказво своју недужност – извели су на суд под оптужбом паљевине, а са њим још гројницу бугарских комуниста, на челу с Димитровом. Упркос инсценираног политичког суђења, суд је нашао да нема доказа и оптужене комунисте, пред судом у Лајпцигу од 23. децембра 1933. године, ослободио. Расположиви докази говоре да су сами нацисти извршили то дело паљевине, а да је организатор могао најпре бити сам Геринг. Паљевина Рајхстага је послужила нацистима и да приволе председника Републике Фон Хинденбурга да изда „Декрет о заштити народа и државе“, 28. фебруара 1933, на основу којег су, затим, неколико година градили правну могућност да хапсе све који су им били на сметњи или који су долазили под удар њихових антидемократских и расистичких идеолошких догми.

„Декрет“ је имао и улогу у тактици нациста усмереној на то да своју позицију на власти утврде новим изборима. Управо, хтели су да злоупотребом одредби „Декрета“ осигурају себи најмање апсолутну већину у Парламенту. Да би избегли било какво изненађење, на изборе су ишли у оквиру истог оног десничарског блока чијом су помоћу и образовали владу. Поступали су, дакле, исто као и Мусолини. Међутим, упркос свем труду и обилатој примени насилних средстава, избори од 5. марта 1933. године никако нису донели очекивани резултат. Нацисти су, што добили што изнудили, 288 мандата и постали далеко најјача странка, а њихови савезници су им донели још 52 посланичка места, што је све укупно обезбеђивало тек тесну већину од 52 одсто. На другој страни, комунисти су добили 81 посланика, иако су били жестоко прогањани и нису могли да учествују у предизборном надметању. Социјалдемократи су стекли 120 посланика, мада је оштрица напада у другом реду била уперена против њих.

Рајхстагу су нацисти већ на првој радној седници поднели закон о ванредним овлашћењима владе на четири године. Док се већало и гласало, зграда Рајхстага је била опкољена многобројним претећи постројеним одредима СА и групама СС, које су у хору непрекидно викале: „Захтевамо закон о овлашћењима или ћемо упалити фитиље“. Крњи Парламент, у коме нису могли учествовати посланици комунисти и изванредан број посланика социјалдемократа, пошто су били похапшени или у бекству, изгласао је овај закон. Против су гласали једино присутни социјалдемократи. Тиме је ова установа, сама себи, изрекла смртну пресуду.

Уследиле су забране свих партија и удружења који нису били нацистичког карактера, дакле и опозиционих и нацистичких коалиционих партнера у влади. Пошто је Комунистичка партија била још раније прва забрањена, 22. јуна је забрањена Социјалдемократска партија, а католички Центар, као последња партија, 5. јула. У међувремену је, 27. јуна, Хугенберг био присиљен да поднесе оставку, а његова Немачка национална народна партија је забрањена сутрадан. Коначно, 14 јуна је донесен и закон, са само два члана, од којих је први гласио: „У Немачкој постоји као једина политичка партија Немачка националсоцијалистичка радничка партија“. Вајмарска Република је живела још у установи председника Републике, отелотворене у личности генерал-фелдмаршала Паула фон Хинденбурга. Када је он, у 87. години живота, 2. августа 1934. умро, ова установа је укинута, обједињавањем са установом канцелара Рајха. Од тада је представник највише, државне власти у Немачкој званично носио титулу „вођа и канцелар Рајха“. Личност у чијим се рукама налазила сва власт и која је носила ту титулу био је Адолф Хитлер. Он је од 4. фебруара 1938. био и врховни командант војске.

ДИКТАТУРА

Политички систем и друштвена стварност који су настали с фашизмом на власти у Италији и с нацизмом на власти у Немачкој имали су сличне садржаје, међутим, и доста међусобних разлика. Посебно је доста било разлика у снази и обухватности испољавања иначе истих појава.

Основно заједничко обележје било је образовање политичких система као диктатуре, са строгом централизацијом власти и хијерархијском структуром њених органа, и наређивањем и покорношћу као основама функционисања система и физичким и идеолошким насиљем као окосницом начина владања. Овим је било искључено свако представничко тело с правом политичког одлучивања или са истинском политичко-друштвеном улогом, као и било каква поле значајна самоуправа. Систем је постављао грађане у положај објеката владања, начелно потпуно их потчињавајући служби заједници и „...битно им ограничавајући лична права, стављао их је у улогу извршилаца задатака и прописивао уверења. Политички систем се ослањао на гломазни и све већи бирократски апарат, с којим се временом и поистовећивао. Посебне карактеристичне појаве у оба режима јесу, с једне стране, моћна и развијена полиција, с великим надлежностима и изузетном присутношћу у животу, а са друге снажна пропагандна активност, која је и цело подручје културе схватила као своје додатно оружје.

Ове значајне и прве уочљиве карактеристике, ипак, дају само схему која није довољна да би се тачно уочили стварни садржаји два режима. Те садржаје потпуно одређује чињеница да су они конкретан вид десничарских националистичких покрета, развијених у крилу реакције на снажна социјалистичка кретања и револуционарна врења у Европи после Октобарске револуције 1917. и у историјском простору Италије и Немачке. Односно, обе ове диктатуре део су насилне реакције у историјској стварности актуализовану акцију усмерену на смењивање капитализма социјализмом, што је и кључно питање целе епохе савремене историје. Даље су, такође, и реакција на стално обнављана демократска стремљења уопште у историји после Велике француске револуције; оне представљају врсту остварења реакције у конкретне државне системе и спој су десничарског национализма, антисоцијализма (антикомунизма) и ауторитарне државе.

У комплексу националистичких идеја којима су се служили, фашизам је, као основну вредност, истицао националну државу, а нацизам расистички одређен немачки народ. Фашизам је тврдио да, собом, доноси снагу већ постојећој националној држави и нови режим је изграђивао уграђујући се у њих, нацизам је тврдио да доноси коначни настанак немачке расистичке националне заједнице и основни правац свог рада видео је у нацификацији државе. Отуда у фашизму институционализација у оквирима постојећих државних установа, а у нацизму, упркос свој снажној нацификацији државе, задржавање паралелизма између државе и *странке*, с тим што је *странка* требало да очува у себи карактер „покрета“ који је водио део „чисто расног народа“.

Италија је под фашизмом остала монархија. Наиме, краљ је био формални представник државног суверенитета, али је дуче био, стварно свемоћна личност, доследно тези да фашизам националној држави даје „нову свежу и снажну крв“. У том смислу су фашисти само преузели друге државне установе, а своје нису створили упоредо с државним, већ као сраслим у државу. Највише од тих новјкустанава представљало је „Велико фашистичко ве-

ће“, створено 25. децембра 1922. године. Надлежности већа биле су да „укључује и обједињује целокупну делатност режима“. У ствари његова улога се сводила на давање мишљења дучеу, као свом председавајућем, а законом од 9. децембра 1928. године Веће је добило и право да буде обавезно саслушано у уставном питању наслеђивања престола. Реч је била о једном телу које је окупљало најважније фашистичке прваке, с циљем да, под контролом дучеа, помогну у доношењу одлука и допринесу, међусобно договорено, снажнијем присуству фашизма у друштвеном организму. Практично, створена улога Већа је била безначајна све до 25. јула 1943, када је оно, прекорачујући своја овлашћења и правила по којима је режим деловао, допринело обарању Мусолинија. Добровољачка милиција за националну сигурност, која је тридесетих година нарасла на пола милиона људи, била је фашистичка партијска војска под врховном командом самог дучеа, али је од самог стварања схватана као установа којом фашизам, такође, ојачава националну државу. Зато је Мусолини ставио под контролу Генералштаба оружаних снага.

У Немачкој је било другачије, нарочито откако је умро последњи председник Републике Фон Хинденбург. Титула коју је Хитлер носио од лета 1934 – „Фирер и канцелар Рајха“, изричито казује о паралелизму покрета и државе, начелно обједињених тек у личности вође. Нацизам је, као по идеологији израз расистичког у немачком народу, представљао независан народни покрет коме је држава подређена као инструмент за остваривање „правих“ националних циљева. Практична последица тога била је да цео режим није био изграђен уграђивањем нацизма у националну државу, него поробљавањем државе од нацизма. То је Хитлеру и нацистима остављало потпуну слободу према обавезама да поштују државне установе или законе, омогућавало да увек поступају по свом нахођењу, а да представнике државних органа сматрају, у крајњој линији, својим слугама. Отуда није било никаквих институционализовања партије и њених органа у оквирима државних установа, отуда потпуна независност

партијске војске, СС трупа и СА одреда од државних, па и већ начелна свемоћ Хитлера, као апсолутног господара покретом, над државом. Тако *начелно* заснован, нацистички тоталитарни систем је у стварности био потпунији него фашистички.

Средишња, најочљивија чињеница режима била је потпуна доминација једне личности, која је стварно, спојивши у својим рукама сву власт државе и партије, располагала огромном моћи и која је била објект митског славља. Та личност је била и службеним називима окарактерисана као она која је изнад свих, водећа и у вођству неприкосновена. У фашизму је названа *дуче* (*il duce*), а у нацизму *фирер* (*der Führer*) дакле, у оба случаја просто и убедљиво – вођа. Тај назив, у суштини друштвено-политички, представљао је службену титулу челног човека политичког покрета и саме државе, али је, док су та два режима постојала, био недељив од сасвим одређеног човека. Титулу *дуче* могао је да носи и носио је само Бенито Мусолини, а титулу *фирер* само Адолф Хитлер. Овим је политичка власт, иначе друштвена категорија, била поистовећивана с конкретном личношћу, што је политичком систему дало, посредством карактера личне диктатуре, и поједностављену крутост и строгост. Доследно томе, систем је био тако уређен да посредније или непосредније извршава вољу, намере, одлуке и наређења вође, односно Мусолинија или Хитлера. Последице је, у хијерархијски организованој власти алсолутизоване личне диктатуре, потпуна послушност подређеног надређеном била праћена политичко-моралним захтевом за верношћу.

Категорија верности вођи начелно је важила за све структуре државе, партије и друштва, тиме и за сваког појединца, а цела митологизација вођине личности је имала функцију проширивања и учвршћивања оданости према њему. Како је вођа идентификован с државом и нацијом, пропагандно се верност дучеу и фиреру изједначавала с патриотизмом и родољубљем. Идеја о хомогеној нацији се остваривала посредством и у име верности вођи. Установа дучеа, односно фирера, постала је, тако, одлучујућа за организовање политичког система и изузетно

важна за уобличавање идејно-политичких погледа, али је тиме у оквирима режима настала, такође, и нарочита, посебна чињеница административног, шире политичког и идеолошког насиља.

Организационе основе моћи дучеа и фирера чинила је чиновска бирократска апаратура фашистичке, односно нацистичке странке и италијанске, односно немачке државе. Међутим, у питању је била својеврсна политичка и друштвена повезаност. Личној диктатури је, ради циљева владања и одржавања, био потребан слој професионалних вршилаца власти, углавном настао од чланова странке и припадника јуришних одреда, који су за све што су стекли и што су постали дуговали, у првом реду, томе што су служили диктатури. Тиме је и самом том слоју постала неопходна лична власт, која му је, својом стабилношћу, обезбеђивала стабилност његовог водећег положаја. Кичмени стуб режима су чиниле фашистичка и нацистичка странка, обе засноване на најоштријој дисциплини и на беспоговорној послушности вођа.

Примера ради, наведимо да је фашистички статут из 1929. предвиђао да се нови чланови закљичу на „беспоговорно извршавање дучеових наређења“ и на служење „свим својим снагама“ и „крвљу ако је потребно“. Државни закон од 1. децембра 1933. је садржао да су чланови нацистичке партије „дужни да извршавају највише дужности према фиреру, народу и држави“. Даље, фашистички статут је предвиђао да онај ко буде искључен из партије „мора бити и прогнан из јавног живота“, а ревизија његовог случаја је била могућна једино уколико би се појавили докази о заблуди и само под условом да то нареди дуче. Нацисти су за „повреду обавеза“ предвиђали посебан партијски поступак, али и кажњавања затвором или робијом.

Једну од основних представа о свету уопште, о људима, о држави која је пожељна и о реду који су желели да заведу, и фашисти и нацисти су износили помоћу израза какви су „хијерархија“, „виши“ и „нижи“, „бољи“ и „горни“, „јачи“ и „слабији“. Таквим схватањима потпуно одговарају организација и односи

остварени у два партијама и у обе државама, а донекле и у италијанском и, посебно, немачком друштву. У партијској и државној организацији то се огледало у лествици у којој надлежности „виших“ потпуно наткриљују надлежности „нижих“, односно у којој је „нижи“ био потпуно подређен ономе „вишем“. Нацисти су то назвали „начелом вође“, што је у ствари подразумевало да свако на вишем положају има улогу „вође“ за оног или оне који су му подређени; што се више иде ка врху, лествица се сужавала и, на крају, завршавала, попут врха пирамиде, дучеом или фирером, који је у себи обједињавао шефа једине партије, председника владе, председника републике, касније и врховног команданта војске. Хијерархија је природно значила и распоред моћи, ширину права и друштвени положај, односно боље или горе услове живота.

Нацисти су имали овакву званичну партијску лествицу: на врху је био фирер, испод њега фиреров заступник, следно је ниво највиших вођа, које су носиле назив *рајхслајтери*, па оних који су названи *гаулајтери* (обласне вође) са њима подређеним заступницима гаулајтера, даље *крајслајтери* (вође округа) итд. У пракси, највиши слој, круг који је са фирером представљао највише руководство нацизма и његове државе, носио је различите титуле и међусобно су стварно били равноправни, а сви заједно с Хитлером стварни власници монополисане моћи. Том кругу су свакако припадали рајхсмаршал Херман Геринг, рајхсфирер СС Хајнрих Химлер, министар пропаганде др Јозеф Гебелс, партијски идеолог Алфред Розенберг, фиреров заступник Рудолф Хес (до необјашњеног прелетања у Велику Британију у мају 1941), затим руководилац партијске канцеларије Мартин Борман. Самом врху режима, такође, припадали су још људи какви су били Роберт Леј, Вилхелм Фрик, Алберт Шпер итд.

Статут Фашистичке националне партије из 1929. предвиђао је овакву хијерархију: дуче, секретар партије, чланови националне партијске управе, секретари провинција и месни секретари.

У Италији су елитни слој око дучеа чинили Роберто Фариначи, Ахиле Стараче, Итало Балбо, Дино Гранди, Чесаре Девеки, Емилио Дебоно, Ђовани Ђентиле, Филипо Томазо Маринети итд – све најважнији представници фашизма из његових првих година. Међу њих се доцније умешао и млади гроф Галеацо Ђано, који је једно време био други човек по значају у фашистичком режиму. Само, фашизам је, у поређењу с нацизмом, имао ту посебност да су вође доста брзо мењале дужности и положаје, односно да их дуче није сувише дуго задржавао на једном месту.

Дисциплинских случајева значајнијег политичког карактера било је неколико и у фашизму и у нацизму. Дуче и фирер су се најпре срели са тим да савладају самосталност и самовољу јуришних чета, које су се осиле у току борбе за власт, а у којима се окупљала унутар-партијска опозиција. Управо у четама је било много оних који су у име „националистичког социјализма“ очекивали експропријацију капиталиста и то захтевали од вођства, претили самосталном акцијом, тзв. другим таласом револуције и говорили да је вођство, „пошто му се омилила власт, издало револуцију“.

Мусолини је решења нашао чистком странке 1923. и масовним хапшењима и интернирањима четовођа и чланова чета 1924. године. Хитлер је имао сложенији задатак. „Смеђе кошуље“, под командом капетана Рема, почетком 1933. су бројале око 300.000 људи, а крајем те године, тврде неки историчари, било их је чак три, можда и читавих четири милиона. У њих су се слили свакојаки елементи и њихове касарне су постале праве ђаволске рупе. Поред старих нациста, националиста, десничара и реакционара, међу „смеђим кошуљама“ је било много авантуриста, оних које је закон тражио због криминалних деликата, ленштина које нису хтеле ништа да раде, психички поремећених, итд. Масовну базу су чинили малограђани, али је било и принчева (на пример, трећи син бившег цара Албрехт – Вилхелм), чланова породица крупног и ситног племства, синова богаташа итд. Ту су створена и легла хомосексуализма. „Начелник штаба“ Ернст Рем је водио

своју политику, мимо и насупрот партијском вођству. Говорио је да треба уништити стару армију, а нову створити од „смеђих кошуља“ и хтео је да постане министар рата. Уз то, Рмова милионска четничка војска била је недозвољена по Версајском уговору о миру (Немачка је имала право на око 100.000 људи редовних сувоземних трупа) и око ње су настајали међународни проблеми, јер је Француска почела да прави дипломатски притисак.

Хитлер и његов круг су видели да им Рем са својим четницима, с једне стране прети, с друге наноси штету код крупног капитала, да их свађа с редовном војском и гура у прерани сукоб с Француском. Уследио је низ инцидената између официра и „смеђих кошуља“, а упоредо се осетила активност монархиста у правцу рестаурације Хоенцолерна, у шта је био умешан и вице канцелар фон Папен са својом околином. Монархисти су успоставили везу са армијом и, уколико би генерали прихватили њихове понуде, нацисти би се нашли у врло тешком положају. Пошто је услов за очување подршке војске било сламање моћи „смеђих кошуља“, вођство се одлучило на покољ унутар самог нацизма. У ноћи 30. јуна 1934. до покоља је и дошло: Рема и његове најважније сараднике изненада су напале групе СС и побиле. Истовремено су нацисти искористили прилику да побију монархисте, неке друге могуће ривале и да, коначно, рашчисте рачуне са онима који су сломили пуч 1923. Убијања су трајала до 2. јула. Биле су то „ноћи дугих ножева“.

Иначе, држање водећих људи на узди послушности није представљало неки већи проблем све до коначних криза два режима. Вође око дучеа и фирера живеле су кнежевски, имале огромну моћ и, преко ноћи, стекле све што припада онима који су чланови водећег друштвеног слоја једног капиталистичког друштва. Између њих су владала ривалства, групашили су, улазили један другом у круг надлежности, сплеткарили један против другог и настојали да сваки за себе приграбн што више власти, али нису ковали завере за обарање дучеа или фирера.

*Мусолини и Хитлер за време првог сусрета,
у Венецији 1934. године.*

Ипак, очевидно је Мусолини имао више мука с доглавницима него Хитлер. Он је образовао режим заједно са свим оним сарадницима с којима је журишао на власт, а они су, у својој самосвести, могли да му праве веће и мање проблеме. Било је и тежих случајева. Чезаре Роси је био човек из најуже Мусолинијеве околине и један од умешаних у отмицу и убиство посланика Матеотија. Управо је један његов меморандум, с доказима о умешаности фашистичког вођства у ову крваву работу, дошао

у руке опозиције, која га је и објавила у децембру 1924. године. Роси је побегао у иностранство, али му је 1928. намештена заседа у Швајцарској. Био је пребачен у Италију, осуђен на тридесет година робије и у затвору одседео до слома режима.

Италио Балбо, раније „рас Фераре“ и „квадрумвир“ претворио се у првог дучеовог супарника, а 1938. се противио прогонима Јевреја. Послали су га за генералног гувернера Либије (1933), где је погинуо када је италијанска артиљерија оборила авион у коме се налазио (1940).

Дучеу је изузетно тежак био Роберто Фариначи, некадашњи „рас Кремоне“, вођа екстремног крила, „највећи фашиста међу фашистима“, човек који је одиграо кључну улогу да се Мусолини одржи у кризним недељама одмах после убиства Матеотија. Он је 1925. постао генерални секретар странке и тако друга личност режима, али га је вођа померио на другу дужност већ следеће, 1926. године. Он је Мусолинију говорио отприлике оно што му је написао у једном писму почетком 1933. године: „Донста, господине председниче, шта је данас држава? Ништа до поверење у Мусолинија. Ми још нисмо створили државу која људима даје снагу. Једино имамо човека који даје снагу држави. Шта ће бити када ми овог човека више не будемо имали?“ Када је нацизам успео, за Фариначија је тај пример био једино фашистички, што је у најмању руку било за дучеа увредљиво, а уистину и опасно. Фариначи је стекао немачку подршку и Мусолини је морао да пази како с њиме поступа, пошто се и сам све више заглибљивао у савез с Рајхом.

Хитлер није имао озбиљнијих случајева после лета 1934. године. Вероватно из више разлога: он је још пре преузимања власти најопасније ривале успео да истисне, а мање опасне нагерао да му се покоре; начин на који је уништио Ремову групу морао је имати утицаја; режим је кратко трајао, а цело време је усмеравао све енергије вођства на неке крупне задатке. Прелетање Рудолфа Хеса, званичног Хитлеровог заменика, у Велику Британију у мају 1941, дакле усред рата, не би смело бити схваћено друкчије до као необични инцидент.

Када су оба режима, с војним поразом у другом светском рату, почела да се суновраћају у пропаст, оно што се дешавало у вођству остаје повезано с том врстом ситуација. Тако је Мусолини, да би спасао себе и режим, почетком 1943. сменио готово цео руководећи кадар, извршио, како је говорио, „смену страже“. Тада је и свог зета грофа Ђана с положаја министра спољних послова и моћни другог човека режима послао за амбасадора у Ватикан.

И главешине око Мусолинија и Хитлера су се, тада, хватале за сламку не би ли себе спасли. Прибегавали су истој рачуници: да у своју корист жртвују дучеа, односно фирера. Ипак, и ту је било доста разлика у погледу онога што се одиграло у оба тabora. У Италији, над коју се пораз најпре надвио, Велико фашистичко веће је послужило за овакве маневре просто зато што је омогућавало легално окупљање и суочавање с дучеом. На ноћној седници између 24. и 25. јула 1943, Веће је наметнуло гласање о поверењу Бениту Мусолинију. Мусолини је тада могао да установи да је од 28 присутних, против њега гласало 19 првака, међу којима су били Дино Гранди, као најважнији човек те опозиције и писац резолуције, гроф Ђано, оба тада још жива, некадашња „квадрумвир“ Девеки и Дебоно, итд. Све је то, у ствари, била некаква својсврсна побуна, јер нити је Веће имало надлежности да се изјашњава о поверењу вођи, нити су фашистички прваци по правилима те диктатуре имали други избор до да следе дучеа, нити је гласање био поступак којим се у фашизму било шта икада раније одлучивало. Али стање у земљи и на фронту је омогућило необичне догађаје и у оваквом типу диктатуре. У сваком случају, главешине су створиле услове за пад Мусолинија, али тиме и свој сопствени.

Хитлеровци су се држали око свог вође све до око недељу дана пре његовог самоубиства. Тек када су доиста све лађе биле потопљене, покушала су два најмоћнија човека у Хитлеровој околини – Геринг и Химлер да нешто на своју руку ураде не би ли склопили сепаратно примирје са западним савезницима, а себи обезбедили улог у за наредно раздобље. Хитлер је показао вољу да

се брани и обојицу првака, одмах по сазнању шта раде, разрешио свих дужности, одузео им све титуле и почасно најпогрднијим речима – Геринга „морфинистом“, а Химлера „издајником“.

Основно средство владања обе диктатуре било је насиље. Отуда изузетна развијеност и велика улога полиције и, нарочито, политичке полиције као основног органа насиља. Срж полиције у Рајху чиниле су, у ствари, трупе СС, а њен за режим најважнији део била је Тајна државна полиција (немачка скраћеница: Гестапо). Мада методи примењивани у време преузимања власти и учвршћивања на њој, тј. батинања и убистава, никада нису нестали, по образовању режима били су надограђени другим облицима насиља. Тако је многим, посебно у Немачкој, одузимано држављанство, избацивани су из службе, забрањивано им је јавно иступање или, уопште, бављење својом струком (такође и само за себе и у својој кући) итд. Избацавање из службе је, чак, био веома широко примењен начин кажњавања. Разлози за све ово могли су бити антифашистичка и антинацистичка уверења, блажи или већи облици супротстављања режиму, демократска уверења уопште, симпатије за комунисте, симпатије за социјалдемократе, припадност тзв. нижим расама, наводно вређање и понижававање великана националне историје, припадност уметничким правцима проглашеним за „изопачене“ итд. Даље омиљено средство било је дифамирање људи припремљеним и јавним кампањама. У вези с последњим, најважније је било приређивање некаквих великих јавних представа: с таблама исписаним погрдама људи су водани улицама и показивани, на великим ломачама спаљиване су књиге (најпознатија таква ломача је горела на Тргу опере у Берлину у ноћи 10. маја 1933.) или слике, из музеја су избацивана „не-немачка“ дела, прављене су изложбе „дегенерисаних“ уметности итд.

Од самих почетака режима највише су била примењивана масовна хапшења и слања у логоре и интернацију. У Италији су, најчешће, то наређивали „специјални судови“, а у Немачкој је једноставно полиција за себе најпре присвојила, а касније одгова-

рајућим актима и добила, право да хапси ради „заштите“ друштва. Овај изговор је могао бити мотивисан политичким разлозима (па су хапсили и слали у логоре комунисте, социјалдемократе, либералне људе, онда монархисте и сличне), расистичким разлозима (Јевреје, Роме) или „расистичко-хигијенским“ разлозима (хомосексуалце, душевне болеснике). Временом се мрежа логора ширила, а нарочито умножила у току другог светског рата. Те „заштитне“ установе постале су, у ствари, монструозна мучилишта и, касније, праве фабрике за убијање. Треба рећи и да су нацисти у свему овоме далеко превазишли италијанске фашисте.

Расизам је у свему томе играо нарочиту улогу, пре свега у свом антисемитском облику. Међутим, управо је у овом случају постојала велика разлика између фашиста и нациста. Код фашиста је дуго све имало изглед елитизма, који је ту и тамо објашњаван, често посредно, биолошким разликама међу људима. Угаони камен Мусолинијеве критике демократије јесте у томе што, по њему, она неколицини идиота омогућава да једног генија прегласавањем натерају на било шта. Зато је тврдио да управо фашизам отвара пут онима који су каквоћом бољи. Такође, пример за ова гледишта је и фашистичко схватање жене као, према мушкарцима, нижег бића, схватању с потпуним друштвеним и политичким последицама на штету жене.

Када је реч о антисемитизму, фашизам дуго није хтео да га прихвати, а Мусолини је једном, док се још није спријатељио с нацистима, у јавном говору рекао и ово: „Тридесет векова историје дозвољавају нам да са сувереним сажаљењем гледамо на извесна учења с оне стране Алпа, која су развијена из заосталости оних људи који су били аналфабете у време када је Рим имао Цезара, Вергилија и Августа.“ Доцније, са савезништвом с Немцима и припремама крајем тридесетих година за будући рат, фашистичко вођство је оценило да је добро прихватити антисемитску идеологију, очевидно, како би се идеолошки још више повезали са нацистима и, такође, драстичним начином извршили нову идеолошку мобилизацију фашиста и националиста. Мусолини

је прокламовао: „Ми смо расно чисти Аријевци медитеранског типа.“ Тврдио је да су Италијани, у ствари, такође дошли „са севера“, али је истовремено уплитао и старе приче о непосредним наследницима античке традиције Рима и његове империје. „Расистичким манифестом“, од 14. јула 1938, фашизам је и званично увео антисемитизам у друштвени живот, па је Јеврејима забрањено да врше јавне послове, да похађају италијанске школе итд. Установљен је и антисемитски часопис „Чување расе“, а до веће улоге је дошао и расиста Прециози. У Форлију дуче је истицао: „И у расном питању ми наступамо безобзирно.“

Нацисти су били фанатични антисемити, поникли из немачког расистичког амбијента и криминално одани томе програму од првог до последњег дана свог постојања. То што је Адолф Хитлер волео, па и умео, да слуша Рихарда Вагнера никако није била последица неког музичког укуса, него оданости антисемитској традицији немачке деснице. Хитлер, на најмонструознији злочин незапамћеног гигантских размера спремно антисемита, изливао је речима своју мржњу према Јеврејима још док је био незнана скитница. Износио је са изузетном ватром, антисемитске теорије још као специјални агент обавештајне службе при минхенској војној команди; као фирер је грмео против Јевреја, а у тренуцима слома, када је био пола корака од гроба, диктирао је у свој политички тестамент: „Проћи ће стотине година, али ће се из рушевина наших градова и уметничких споменика поново обновити мржња против народа који је, у крајњој линији, одговоран за све оно што нам је приређено, против међународног јеврејства и његових помоћника.“

Била је то, у ствари, такође стара десничарска теза – да неуспех империјализма треба, ради припремања нових будућих покушаја, пребацити на другог, пре свега на Јевреје. Уосталом, у првом светском рату Јевреји који су припадали крупном капиталу дали су максималан допринос подухвату Рајха да води борбу за светску моћ, као што су Јевреји левичари, посебно леви социјалисти, снажно себе уградили у револуционарни подухват

да се немачком народу отворе сасвим друкчије историјске перспективе. Хитлеров праонализам, међутим, имао је утицаја управо зато и само зато што је он већ био дубоко укоренен у главне десничарске токове немачког живота. То је, повратно, омогућавало Хитлеру и нацизму да изврше такав масован и тежак злочин против Јевреја да му у историји, толико огрезлој у крви, нема ни приближног примера.

Милитантни антисемитизам, с којим је немачка десница већ деценијама наступала, имао је карактер повремених валова и, најчешће, сводио се на снажну пропаганду. Међутим, са стварањем нацистичке партије, антисемитизам је добио политичку организацију која му је омогућила континуитет и стално појачавање делатности, а и да врхунски идеологизује јеврејску проблематику у немачком друштву. Пошто су нацисти преузели власт, остало је да се види шта ће стварно да остваре од својих екстремних расистичких теорија. Најпре је било случајева физичких напада, али када је прошла фаза учвршћивања на власти, почела је „јеврејска акција“ новог режима.

Нацисти су 1. априла 1933. организовали бојкот јеврејских трговина, лекара и адвоката, затим је уследило „чишћење“ јавних служби од Јевреја. Улице су биле излепљене плакатима: „Немче, цени себе! Не купуј код Јеврејина!“ Већ се већи број Јевреја нашао у затворима и логорима. Постепено је увођено и ограничавање могућности кретања Јевреја, као и обавеза да на одећи носе јасну ознаку своје „неаријевске расе“. Такође била су у току застрашивања Немаца који се нису хтели придржавати антисемитских начела. Ипак, било је очигледно да режим још није могао да крене неким радикалним курсом и да још тачно не зна како ће остварити свој расистички програм. Зато се првих година, у основи, радило на томе да се јеврејском делу становништва што више отежа живот и, тако, натера на исељавање. То настојање је дало неког резултата и већ 1933. почело је исељавање Јевреја свих друштвених слојева и свих занимања. Тако су, на пример, у првој години нацистичке власти, Немачку напустиле и познате

милионерске породице Мозе (власник листова *Berliner Tagesblatt* и *Volkszeitung*) и Улштајн (*Ulstein*, велики издавач књига).

Алберт Ајнштајн је, такође те године, отишао у емиграцију и у својим јавним иступима почео свету да објашњава дубоку нехуманост и далекосежно опасни карактер онога што је *почело да се збива* у Немачкој. У Амстердаму је, следеће, 1934. године, објавио прву верзију свог познатог демократског, хуманистичког и антинацистичког списа „Моја слика света“. Сматра се да је до новембра 1938. Немачку напустило око 170.000 Јевреја.

Хитлер је 15. септембра 1935. прогласио Нирнбершке расистичке законе. Први од тих закона је, уопште, одређивао ко може бити држављанин, тј. пуноправни грађанин Рајха, при чему је нагласак био на томе да је услов „немачка или сродна крв“ и „држањем доказане воље и спремности да се верно служи немачком народу и Рајху“. Међутим, у првој уредби о примени овог закона (од 14. новембра 1935.) стајало је да „Јеврејин не може бити грађанин Рајха.“ Други Нирнбершки закон је, наводно у интересу „опстанка немачког народа“ и „заштите немачке крви и немачке части“, забрањивао брак с Јеврејима и сваки ванбрачни однос Немаца и Јевреја. Тиме су у друштвеном животу Немачке правно настале две сасвим различите групе становника, једна с правима, друга без права. Низом посебних уредби и објава, створених као допуна закона, затим су проширене правне основе за даље искључивање Јевреја из службе, а затим, од лета 1938. за забрану многим да се уопште баве својом професијом (лекарима, адвокатима, апотекарима), за ометање у привредној делатности, за нарочито административно и полицијско регистравање Јевреја итд.

Тон у штампи је постајао све више претећи, да би се 1939. појавили чланци у којима је отворено писано да Јевреје треба „самлети“, уништити „вагром и мачем“, да је циљ „стварни и коначни крај јеврејства у Немачкој“ путем „уништења без остатка“. То је било само последица онога што су нацистичке вође већ, иза кулиса, припремале. На једном саветовању, 12. новембра

1938, Геринг је саопштио да има писмен налог фирера за одлучујуће кораке у јеврејском питању, а Гебелс је рекао да треба искористити неки велики међународни сукоб до кога би дошло у догледно време да се „спроведе велико обрачунавање с Јеврејима“. Први корак у овом радикалном правцу је, у међувремену, већ био учињен тзв. *Кристалном ноћи Рајха (Reichskeistalnacht)*, 9. новембра 1938. Повод је пружио атентат једног младог Јеврејина на немачког секретара амбасаде у Паризу 7. новембра, што је Гебелс одмах искористио да организује погроме, уз налог да „*стоља партија не сме да изгледа као узрочник*“, да све има привид спонтаног народног огорчења. Резултат је био: више од 90 убијених, више од 7000 демолираних јеврејских радњи, запаљене готово све синагоге у Немачкој... Хитлер је почео и јавно да даје изјаве као што су: „Јевреји ће код нас бити уништени“ и да ће у случају неког новог великог рата биће „јеврејска раса уништена“ у Европи“. Такође, са сваким новим освајањем територија (Аустрија, Судетске области, Чешка, Пољска), нацисти су проширивали на те области прогоне Јевреја.

У ствари, све до лета 1941. у обзир су стално долазила три „начина за решење јеврејског питања“: натеривање да се иселе из Немачке, систематско исељавање у неку колонијалну област у Азији и Африци (најчешће се помињало острво Мадагаскар), где би живели под контролом, систематско биолошко уништавање. Да се последње спроведе требало је да настану погодне међународне околности, али и околности које би дозволиле идеолошку радикализацију у самој Немачкој и, тиме, колективно-психолошке услове за убијање милиона људи. Почетак рата, 1. септембра 1939, такве је околности постепено почео да обликује, а с нападом на СССР, 22. јуна 1941, којег су нацисти замишљали као најбезобзирнијег у сваком погледу, оценило се да су услови створени за, како се то еуфемистички називало, „*коначно решење јеврејског питања*“. Од тада је почео систематски, планиран, техничко-научно стално усавршаван, буквално фабрички организовани покољ. Концентрациони логори су били најпогоднија места за извођење ужасног злочина.

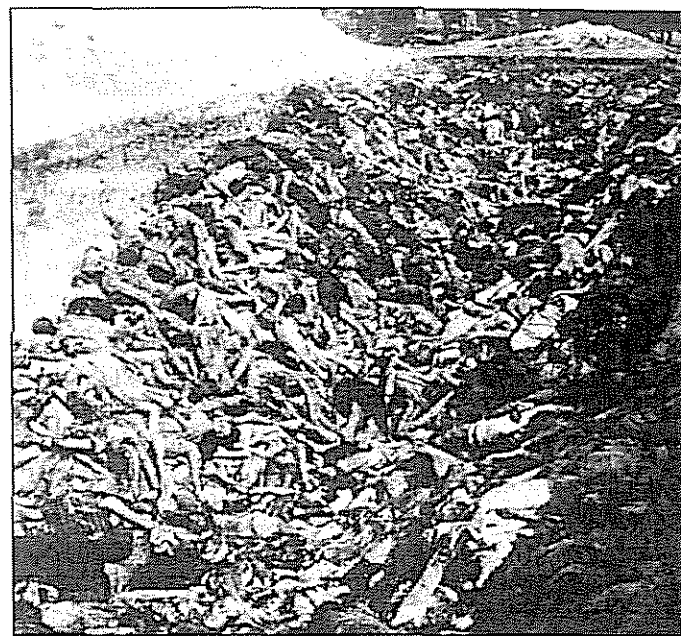
Расизам и антисемитизам били су у средишту нацистичког образовног система

Однос према Јеврејима био је само један, *мада* веома значајан, део нацистичке расистичке политике. Већ 1933. су почели доносити прописе и делати на изоловању, касније и на уништавању, оних Немаца који би могли неповољно да утичу на „*чистоту расе*“. Реч је била о болесним или обогаленим. Од 1938. су почели систематски да прогоне Роме, а пошто је рат почео и поједине словенске народе. Тако су познате наредбе о безобзирном убијању пољске интелигенције, с циљем уништења Пољака као нације. С ратом против СССР-а све је добило најчудовишније размере. У логоре су се са свих страна Европе сливале стотине и стотине хиљада људи, да би ту били убијани у масама глађу, бо-

лештинама, претераним радом, медицинским опитима, вешањем, стрељањем и тровањем гасом („циклон Б“). Један од преживелих логораша *Еуген Когон*, објавио је прву књигу о свему томе и назвао је „СС-држава“. Да, то царство бестијалности постало је домен неконтролисане примене расистичких екстремних уверења у животоу, и то од стране оних који су били проглашени за елиту чистог расног немства – припадника СС.

Са Хитлером у сенци иза себе и уз сагласност осталих главешина, овом крвавом радом је с врха хијерархије огромне мреже насилника непосредно руководио рајхсфирер СС и шеф немачке полиције Хајнрих Химлер. Лична карта једног монструма из тог апарата гласи, према његовој сопственој изјави судијама 1946. године: „Ја, Рудолф Франц Фердинанд Хес, изјављујем под заклетвом следеће: Имам 46 година и члан сам нацистичке партије од 1922, трупа СС од 1934, и Оружанних СС од 1939. године. Од 1. децембра 1934. био сам у стражарским одредима СС-а, у такозваним одредима Мртвачке главе. Од 1934, радио сам непрестано у управама концентрационих логора и био сам на служби у Дахау до 1938, онда, као ађутант, у Захсенхаузену од 1938. до 1. маја 1940, а тада сам именован за команданта Аушвица (Освјенцим). Аушвицом сам командовао до 1. децембра 1943. и ценим да је за то време најмање 2.500.000 жртава било погубљено и уништено тровањем гасом и спаљивањем; најмање је даљих пола милиона умрло од глади и болести. То чини укупно око 70—80 одсто свих лица која су као затвореници била послата у Аушвиц. Остали су били одвајани и употребљени за робовски рад у индустрији концентрационог логора. Масовна погубљења гушењем гасом почела су у лето 1941. и трајала су до јесени 1944. Лично сам надгледао погубљења у Аушвицу...“

Људи су из ко зна којих све разлога довођени у ова мучилишта и губилишта. Командант Аушвица Хес је признао: „Међу погубљеним и спаљеним лицима било је око 20.000 руских ратних заробљеника... Остатак од укупног броја жртава обухватао је око 100.000 немачких Јевреја и велики број становника, већма Је-

*Резултат нацистичке страховладе:
Масовна гробница логораша у логору смрти Берген-Белзену*

вреја из Холандије, Француске, Белгије, Пољске, Мађарске, Чехословачке, Грчке или других земаља. Око 400.000 мађарских Јевреја било је убијено само у Аушвицу у лето 1944.“

У овом дивљању смрти убилачка расистичка идеологија се преплитала са екстремним антикомунизмом, антисемитизам, са ксенофобијом уопште, слепило мржње према ратном противнику с националистичком заслепљеношћу, али је тријумфовало и голо, никаквом идеологијом или политиком прикривано, најсуровије насилништво. Под маском „елите“ расно чистог „изабраног“ немачког народа, у *ствари*, крили су се тешки криминални типови. Колико су људи они убили у тим логорима никада се неће сазнати, али број се можда приближује цифри од 6.000.000. Неке *процене* говоре да је само Јевреја побијено у концентрационом

логору Белзен 600.000, у Греблинки 700.000, у Аушвицу више од 1.000.000. У том Аушвицу је убијено можда и свих 4.000.000 људи. Комадант убица Рудолф Франц Хес, пред међународним судом рекао је да је Аушвиц „највеће постројење свих времена за убијање људи“. Кажу да то није рекао без некаквог манијачког самозадовољства! Пред самоубиство, Адолф Хитлер је својој околини говорио да ће га, уколико га живог ухвате или „изложити као експонат у московском зоолошком врту“ иди ће га Јевреји водати и показивати свету. Ништа боље не показује колико је био свестан безграничности недела која је починио.

Масовну основу фашизма и нацизма пружило је италијанско и немачко малограђанство, средњи слојеви конзервативних назора, мале културе, навикнути на само-доказивање кроз послушност традиционалној власти, задојени национализмом, а угрожени привредним недаћама, које су претиле да их претворе у сиромашке, и збуњених револуцијом, која је била ту или на самом прагу. Фашизам и нацизам су им понудили очување њиховог положаја и створили лажну перспективу о срећном друштву средње класе. Истовремено су их политички мобилисали понудом да путем службе великој идеји отаџбине, односно нације — чак као једини који могу да донесу спас — изађу из анонимности и учмалости свог свакодневног живота.

Временом је прилазило и једнима и другима све више представника осталих слојева, а нарочито после преузимања власти и по стварању режима. Тако је део крупне државне бирократије ушао у редове фашиста и нациста, што је било и дучеу и фиреру од велике користи за рад администрације. Ипак, малограђани из јуришних чета и партијског чланства из првих година остали су ударни кадар, а посебно су преовлађивали у високом и највишем вођству. Они су по доласку на власт постали и сами чиновници, што није било без утицаја на њихове погледе, понашања и, уопште, њихов менталитет. Како су тиме узрадовали на друштвеној лествици и добили могућности за испуњенији и бољи живот, њихова сраслост с режимом била је потпуна. Из симбиозе

онога што су ментално и културно донели и свега што су стекли, уз навике које су кроз историју борбе за власт попримили, проистекао је нови слој носилаца власти и професионалних вршилаца јавних послова у Италији и Немачкој, веома погодно оруђе диктатуре.

Право друштвено упориште фашистичком и нацистичком покрету и, затим, режиму, пружао је највиши слој грађанства. Фашизам и нацизам су се, да поновимо, показали и доказали као снага у коју је могао да се поузда крупан капитал, који се суочавао с тешком кризом из које је, непосредно, могао да види перспективу своје скоре пропасти. При том треба водити рачуна да су многобројни капиталисти својом подршком, и новчаном и моралном и политичком, непосредно и посредно учествовали у развијању и јачању ових покрета, често играјући иза политичких кулиса изузетно велику улогу, у деловању десничарских и конзервативних снага.

Фашизам и нацизам су капиталу пружали три крупне ствари: прво, снагу и одлучност да се понесу с револуцијом; друго, државу која тиранском владавином настоји да искључи могућности будуће револуције и која се залаже да створи и прошири услове за развитак капитализма, интервенцијом у привреди (стварајући могућности за многе и велике послове, али и непосредно помажући крупни капитал средствима којима располаже); треће, спремност на освајачку политику с циљем да националном крупном капиталу створи његово „велико привредно подручје“. Прво је било важно јер су у кризама потонула сва поверења у либералну државу, посебно у Немачкој, у којој су ионако та поверења била мајушна и без икаквих историјских традиција; друго је било важно пошто се током кризних година показало да је капиталу потребна организована подршка државе; треће јер се проблем тржишта и сировина стално појављивао као акутан.

Дуче и фирер су говорили сагласно наведеном и јавно и на поверљивим седницама, а тако су политички и делали. Две су биле основне тачке њихових програма: држава ће помагати кру-

пан капитал и држава ће поштовати приватни капитал. У свом теоријском спису „Фашистичка доктрина“ Мусолини се овако сажето изразио: „Онај ко може да разреши драматичне противречности капитализма, то је држава. То што се назива кризом може се разрешити само унутар државе...“ У фашистичкој „Повељи рада“ је стајало, као нека врста програмске заклетве, да је у привреди приватна иницијатива „најкорисније средство у интересу народа“.

Хитлер је то подробније изнео више пута онима за које му је било стало да знају куда жели ићи. Тако је 20. фебруара 1933. пред двадесет пет првих личности немачког привредног живота (из фирми *Krupp*, „Уједињених челичана“, *IG-Farben*, *Reichsbank-e*, *Schroeder Bank*, итд.) рекао, поред осталог: „Вајмар нам је октроисао одређену форму устава и поставио нас на демократске основе. Тиме нисмо стекли владу способну за достигнућа... Бизмаркова реченица да је 'либерализам претеча социјалдемократије' код нас је сада научно уочљива и доказана... Код нас је терен стекао један нови духовни правац, који је полагано водио унутрашњем разарању и припремао је болшевизам. Приватна привреда се не може одржати у раздобљу демократије; она је једино замислива уколико народ за носећу идеју има ауторитет и личност. Све што је на свету позитивно, што је добро и вредно, све што је створено у областима привреде и културе, почива само на значају личности... За сва добра живота која поседујемо можемо да захвалимо одабранима...“ Још 3. фебруара је говорио и командантима војске и морнарице и из теза које је један од присутних забележио, видимо да је рекао да је „животни простор за немачки народ премали“, да Рајх треба усмерити на припремање „освајања животног простора на истоку“ и да је спреман на „безобзирну германизацију“ ново освојених области. Такође је објаснио: „Сигурно је да се садашње привредне околности могу променити само политичком моћи и борбом.“

Упрошћено речено, Хитлер је говорио: либерална држава не може да вас штити, нацизам вам нуди јаку владу; ја верујем

у приватни капитал, развој капитализма је могућан само у ауторитарној држави и Немачка мора за себе да освоји привредни простор. Све чињенице кажу да је и крупном капиталу и генералима говорио управо оно што су они и сами мислили: од либералне државе нема среће, потребна је јака држава, као и одлучна спољна политика империјалистичког карактера. Како је крупни капитал прихватио нацистичку владу можда најбоље показује јавно писмо Густава Крупа, од 26. априла 1933, у коме он убеђује водећу личност концерна *Hösch* да треба пружити подршку влади. То писмо се завршава пословицом: „Двоструко помаже, ко брзо помогне.“ Савез немачких индустријалаца је 24. марта 1933. извештавао Хитлера да ће „све учинити да влади помогне у њеном тешком задатку“.

Међу првим корацима на пољу унутрашње политике у Италији и у Немачкој било је, поред разбијања радничких политичких странака уништавање радничких синдиката и наметање радништву традиција у националистичком духу. Фашизам је ишао путем постепеног гушења независних и стварања режимских синдиката, све до њиховог коначног укидања. Начело од кога се полазило, Мусолини је овако записао 1925. године: „Фашистички синдикализам не сматра капитал за елемент који треба уништити, што је практично и историјски апсурдно. Треба га оставити да се слободно обликује, израђује...“ У циљу уништења интернационалних традиција радништва, али и ради стварања могућности за преваспитавање радништва у националистичком духу, још крајем јануара 1923. донесена је одлука да се као Празник рада не слави 1. мај него 21. април, дан на који је, по легенди о Ромулу и Рему, 753. године пре н. е. основан град Рим. Нацисти су једноставно применили грубу силу. Пошто су 1. маја 1933, насупрот радничкој прослави Међународног празника *рада* најбучније славили „немачки празник рада“, сутрадан, 2. маја, послали су своје јуришне чете да опустоше и поседну седништа синдиката. Тајна политичка полиција је похапсила главне синдикалне вође, а друге су претукли јуришници из одреда СА и СС. Неколико дана касније, 6. маја,

створен је „Немачки радни фронт“, сурогат синдиката, стварно организациони облик везивања радника за режим.

Међутим, не само да су остали недирнути велики савези индустријског и финансијског капитала, него су одмах, као такви уклопљени у систем. Фашисти су почев од тзв. Пакта из палате Киђи склопљеног између удружења крупних индустријалаца *Confindustria* и фашистичких синдиката, преко тзв. *Пакта из палате Видони* (2. октобра 1925) и Повеље рада (21. априла 1927), до *Закона о корпорацијама*, донетог 5. фебруара 1934, тражили организационе облике правне основе новог „корпоративног система“, у коме би радници били потчињени послодавцима, али преко чврсте организације обједињених струковних савеза и створене могућности за ублажавања класне борбе путем благовременог утицања и, по потреби, договарања у кризним тренуцима. То је била фашистичка формула за остварење оног „националистичког социјализма“ у смислу замене класне борбе класним договарањем, а уз начелно давање потпуне предности капиталу.

Нацисти су ишли сасвим другим путем. Они су крупном капиталу обезбедили утицај у свим државним органима који су одлучивали о привредним питањима. У пракси је долазило и до повезивања представника група крупног капитала с појединим највишим руководиоцима (групација око Геринга, „Круг Хитлерових пријатеља“; Хитлерови љубимци су били из редова индустрије Сарске области, а и део рурске индустрије, на челу са „Крупом“). У исто време док је фашизам терет привредне стабилности и развоја пребацио на терет животног стандарда нижих слојева, радништва посебно, нацизам је, користећи се предностима високо развијених основа немачке привреде које је наследно, тезу о „националистичком социјализму“ настојао да оствари сагласно с тезом о „Немцима као вишој раси“, и то тако што ће омогућити даље богаћење и развитак крупног капитала, али и подизање општег животног стандарда.

Фашизам се на друштвено-привредном подручју показао као диктатура која следи задатак развијања једне неразвијене земље,

уз то сиромашне у природним богатствима. Задатак нацизма је био да најпре стабилизује, а затим прошири основе привреде једне већ високо развијене земље, која је такође, оскудевала у природним богатствима. У оба случаја режими су, да би остварили циљеве најуже сарађивали с приватним капиталом, али уз стално јачање елемената државног капитализма. У Италији је влада узела учешће у, привредном животу кроз велике стабилизационе кампање (на подручју финансија: „битка за лиру“; на подручју пољопривреде: „битка за жито“ и акција за „потпуну обрадивост земљишта“) и стварањем установа које су омогућавале државно мешање у неке кључне гране привреде (Институт за трговину са иностранством 1927. Италијански мобилни институт за обједињавање банкарског и индустријског капитала, 1931, Институт за индустријску обнову, 1933). У Немачкој је влада поставила привреди опште циљеве, обухваћене изразом „национално уздизање“, и вршила је снажан утицај на усмеравање у правцу који је, у крајњој линији, био одређен војним јачањем. Основни инструмент мешања било је државно планирање у виду Четворогодишњег плана, којим је, с најширим овлашћењима, руководио Херман Геринг. Такође, створен је и посебан велики концерн тешке индустрије *Фабрика Херман Геринг (Hermann Göring Werke)*, који је деловао сарађујући с приватним концернима и на њих усмеравајуће утицао.

Програм „националног јачања“, који је постојао у обе земље, нудио је велике могућности крупном капиталу. Пошто је то „национално јачање“ било усмерено на припреме за велики рат у никако далекој будућности, оно је концернима, банкама и фирмама отварао многобројне и циновске послове, пре свега умножавајући задатке на подручју војне индустрије. Циљ два режима да изборе за Италију, односно Немачку, привредне интересне сфере, а касније да, освајањима територија, створе гигантске империје, такође је одговарао интересима и тежњама капиталиста и отварао најпожељније перспективе. Велики јавни радови (најпознатији од њих је изградња немачких ауто-страда), као и све

државне интервенције у привреди, такође су били у интересу привредних магната. На пример, *Рајхс-савез немачке индустрије* је оберучке прихватио најобимније послове око подизања војне моћи, што је била и његова давнашња жеља, неостварива у току целог раздобља Вајмарске Републике. Исто тако, не може бити ни речи о томе да је нацистички режим усмерио „средњоевропски привредни савез“ на продор у земље југоисточне Европе, јер је тај правац био одлучен још 1929, а расположење за њега почело да преовлађује већ око 1927. године.

После 1933. држава је само најодлучније дипломатским, политичким, идеолошким и привредним средствима подржала старе тежње оба наведена савеза и учинила њихове жеље остварљивим. Докле је све то ишло показује чињеница да у току светског рата држава није само довлачила из свих крајева Европе јевтину радну снагу за немачку индустрију, него је и логораше из концентрационих логора стављала на располагање као радну снагу, која је у индустрији често искоришћавана буквално до смрти. И још горе: велики злочин масовног, милионског убијања људи био је за неке фирме извор великих прихода, јер су снабдевале и опремале машинерију смрти (на пример *IG-Farben* је испоручивао смртоносна хемијска средства, фирма *Topfu. Sohn* пећи за крематоријуме).

Све ово, опет, не значи да је у питању била потпуна истоветност оних који су били на власти у држави и оних који су водили привреду. У питању су биле сасвим посебне друштвене структуре. Оне су заједнички опредељивале основни политички правац у две државе и биле повезане како реакционарном идеологијом и циљевима, тако и заједништвом империјалистичких тежњи али су имале различита места у држави и друштву, као и све оно што се може означити као менталитет друштвених група. С једне стране су били представници политичке власти с ограниченим видокругом у рамовима једне догматизоване идеологије, такође одлучни да следе свој политички правац по сваку цену, да се ослањају на најгрубљу силу, опијени успехом, без правих политичких, а по-

себно државничких искустава, спромашне културе, бахати у свом понашању. На другој страни били су много искуснији људи, по правилу шире културе, најпре посвећени својим ужим интересима због којих су и прихватили и помагали ауторитарну власт, идеолошки одани ипак, на крају крајева, онолико колико им је стварана могућност за добре послове, а нису били без презира према сировим представницима режима.

У суштини спојеви између две групације на врху друштва били су у подударности са тежњама и општим интересима постављеним у програму „националног уздизања“ и посебним интересима појединих група или концерна у оквирима крупног капитала. Али, програм „националног уздизања“ наметао је усмеравања, тиме и извесна ограничавања слободе деловања капитала, у чијим оквирима су остајали јаки посебни интереси не увек у складу са општим програмом, а и ривалски интереси између самих појединих група и концерна. Тако су се у оквиру заједништва могле јавити линије разлика. Оне су се и јављале, али ограничено и појединачно. У том светлу постаје разумљиво да је разљућени Мусолини свом зету грофу Пану могао да каже да више мрзи буржоазију него раније, када је био социјалиста; да су Паул Ројш и Фриц Тисен, двојица из најужег круга најмоћнијих немачких привредника, који су подржали Хитлера и нацисте на путу до власти и у првим годинама власти дошли у сукоб с нацизмом, да је Тисен чак и емигрирао 1939, а затим, пошто је изручен Немачкој, био и ухапшен. Ово се могло догађати, али није имало неки шири значај.

Разарајући нацистички удар по јеврејском крупном капиталу после 1938. године, иначе, нема ни у којем случају антикапиталистички карактер. Програм „аризације привреде“ био је само консеквентно спровођење расистичке друштвено-политичке концепције, али је, такође, створио могућност „аријевском“, тј. немачком капиталу да се увећа преузимањем дотадашњих јеврејских концерна, фабрика и банки и да стекне нов простор на домаћем тржишту.

Берлин у рушевинама, мај 1945. Рат је завршен. За њиме остају његови трагични резултати. За Немце то су, поред страшних људских жртава, порушени градови широм Немачке, уништени домови, милиони људи без породица и крова над главом и вечна срамота пред историјом човечанства. Нацистички „циљеви“ су показали своје право лице. На зиду стоји написано: „За ово је Хитлеру било потребно дванаест година“

Јавни живот био је у знаку величања дучеа и фирера, једнодушности народа и режима, борбених, а шаблонизованих текстова, говора пуних грмљавине фраза и наглашене, могуће и немогуће гестикулације говорника и, до почетка рата, многобројних свечаних, парада. Иза кулиса је харала тајна политичка полиција, пуњени су затвори и ширена је мрежа логора. Истовремено, маса људи од имена избегла је из Италије и Немачке. У илегалности су најубеђенији противници режима покушавали да одрже активност (првенствено комунисти), а по угловима салона горњих слојева друштва незадовољници режимом с деснице прикривено су стварали опозиционе групе, каткад и ковали завере. Овога пута ћемо се још, најкраће, задржати на емиграцији.

Емиграција из Италије је највећим и најзначајнијим својим делом потицала из политичких странака. Избегли су комунисти (на пр. Тољати), пополари (Дон Стурцо, Дегаспери), либерали (гроф Сфорца, Нити), међу њима и они који су одиграли важну улогу у учвршћењу фашистичке власти (Орландо) и многи други из свих либералних и радничких групација. Од имена из културе поменимо да је физичар Енрико Ферми искористио добијање Нобелове награде за 1938. да се никада више не врати у земљу у којој је изненадни антисемитски курс наднео претње и над Фермијевом женом Јеврејком. За Фермијем су пошли и његови најзначајнији ученици. Коју годину касније, Енрико Ферми, који се настанио у САД, у Чикагу је, децембра 1942, направно први атомски реактор у историји.

Из Немачке је емигрирао велики број личности политичког живота, пре свега комунистичке и социјалистичке вође, које су успеле да се склоне. Али, нацизам је успео да из земље истера и готово све људе који су били од значаја на подручју културе 20. века. Истина, неки су остали. Композитор Рихард Штраус, филозоф Мартин Хајдегер и песник Готфрид Бен су, чак, дали свој допринос учвршћивању нацистичког режима, да би затим били одгурнути; понашање писца Герхарда Хауптмана најпре

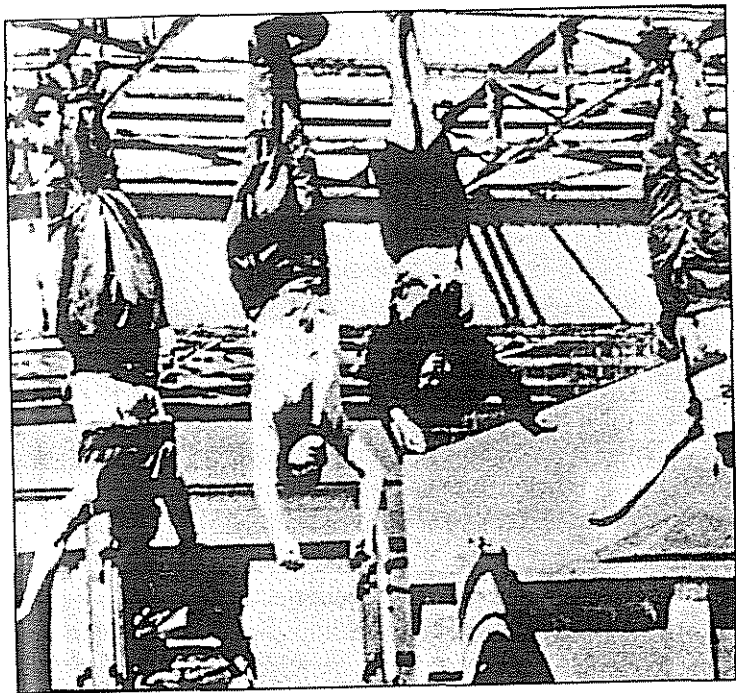
је разумљиво као жеља старог човска да, колико-толико, мирно проживи последње године живота; физичар Макс Планк је избегавао сукобе с властодршцима, очевидно у жељи да својој земљи сачува бар део вредног научног кадра у свом домену природних наука; на то се ограничавао и рад Ота Хана, који је у децембру 1938, заједно са Штрасманом, дошао до епохалног открића – цепања урана: Хајзенберг је, мада Немац, био нападан због своје „јеврејске физике“, али је касније, када се показало да је реч о нечувено моћном извору енергије, био укључен, као и барон Карл фон Вајцекер, у немачки атомски програм. Остали су и неки други, али да деле худу судбину сумњивих или прогоњених. Такви су били, на пример, сликари Ото Дикс, Емил Нолде, Алексеј фон Јављенски и др.

У изгнанству је била већина значајних и великих: књижевници Томас Ман, Хајнрих Ман, Бертолд Брехт, Штефан Цвајг и Курт Тухолски, композитори Арнолд Шенберг и Паул Хиндемит, сликари Георг Грос, Карл Шмит – Ротлуф, Паул Кле, Василије Кандински и Ернст Лудиг Крихнер, архитекта Валтер Гропијус, психоаналитичар Зигмунд Фројд и из његовог учења израсли Вилхелм Рајх и Ерих Фром, филозофи Франкфуртског круга на челу са Хоркхајмером, физичари Ајнштајн, Лиза Мајтнер, Макс Борн, касније и Нилс Бор (пошто је његова отаџбина Данска била у рукама нациста) итд, итд. Могло би се навести чак неколико хиљада имена избеглих стваралаца на подручју науке и уметности. Међу њима је, ипак, једна личност далеко превазишла све остале као велики противник окрутног режима – Томас Ман, који је то постигао величином свог књижевног дела створеног у гуђини и пропагандном убојитошћу низа умних политичких есеја.

ЕПИЛОГ

Раг који је немачки Рајх, предвођен нацистима, почео 1. септембра 1939, а у који се, неизазвана, укључила Италија предвођена фашистима, завршио се потпуним сломом двају диктатура у пролеће 1945. Њихови протагонисти са својим следбеницима нестали су из историје. Многе је прогутала насилна смрт, коју су с толико безобзирности сами сејали и у тим њиховим последњим тренуцима није било ничег од славља, застава и перјаница, којима су се окруживали онда када су, обмањујући или претећи, себе приказивали свету у улози „хероја историје“.

Јадан је крај био многих од њих, уосталом, потпуно сагласно њиховом историјском учинку. Бенита Мусолинија су ухватили италијански партизани како се крије у дну једног немачког камиона. Стрељали су га 28. априла 1945. Леш му је висно обешен за ноге о бензинску пумпу на Пјацети Лорето у Милану. Крај дучеовог, били су изложени и лешевни његових доглавника Старачеа и Паволинија. Истог априла, меци осветника стигли су и Фариначија. Годину и неколико месеци пре тога, 11. јануара 1944, Мусолини је допустио да буду стрељани његови некадашњи сарадници и похватани побуњеници из ноћи од 24. – 25. јула 1943. међу којима и гроф Ђано, дучеов зет и отац дучеових унука, и генерал Дебоно, „квотрумвир“ из октобра 1922.

Тела Мусолинија, његове љубавнице Кларе Петачи, Старачеа и Паволинија на тргу Лорето у Милану, 29. априла 1945. године.

Адолф Хитлер је од освете побегао испаливши себи метак у главу 30. априла 1945. Фиреров пример је следио је Јозеф Гебелс. Хајнрих Химлер је прегризао ампулу са отровом када су га америчке војне власти ухапсиле, а исто је учинио и Геринг у савезничком затвору у Нирнбергу. На процесу у Нирнбергу савезнички суд је 1. октобра 1946. на смрт осудио једанаесторицу од двадесет оптужених. Хајдриха су још у мају 1942. смртно ранили припадници чешког покрета отпора. И многи други нацисти и фашисти нису преживели рат и његов крај. Они који су преживели трудили су се да постану невидљиви...

Књижевник Штефан Цвајг је у току другог светског рата написао: „Рат 1939. имао је своју духовну тежњу, у питању је била слобода, очување једног моралног добра“. Та мисао је дубоко тачна. Две диктатуре су многобројним народима наметнуле тежак рат. Тај рат је, за оне који су били нападнути или наведени да се бране, имао много већи смисао од других ратова нововековне историје. У првом реду, никако није могла бити некаква битка за хегемонију, територије и слично, него битка за слободу као такву. Доиста окрутно и свеобухватно насилништво нацизма и фашизма показало је суштински проблем историје савременог света: присуство нехуманог. Рат који су две диктатуре наметнуле, водио се око неких основних вредности, пошто се терор, у пуној својој природи, одлучио у нацизму и фашизму. Све друго је могло да дође до израза када би режими који су оличили зло били уништени.

Поред свих приземних реалности живота којих има у историји, као што су заинтересованост за ово или оно освајање, за овакав или онакав великодржавни интерес, битка је управо због фашизма и нацизма најпре добила хуманистички садржај из древног мита: борило се против зла. То је на много различитих начина осећала - доказују многи остаци из тог времена – маса обичних људи, а изгледа понајбоље и понајвише исказали уметници. Навели смо Цвајга. Треба се сетити посланица Немцима које је из емигранције слао Томас Ман, или одговарајућих страница његовог „Доктора Фаустуса“. Није ли још 1937. опомињао Пикасо? Није ли још пре Пикаса у двадесетим годинама овог века, опомињао Геог Грос својим цртежима и сликама?

Две диктатуре су се срушиле под ударцима савезничких армија, као да су потонуле у огањ пакла. Тај огањ је прогутао и њихове главне представнике. Имена тих покрета, режима и људи у поратном свету, била су на свим странама омрзнута и изазивала људе да их прокуну. И остала су у историји забележена као тираније огрезле у смрт и крв. Значи ли све то да је са фашизмом уопште заувек готово? Какве могућности фашизам има данас,

какве сутра? У стању смо једино да уместо одговора, изнесемо неколико опаски.

Најпре, чини се да је потребно разликовати два питања. Једно је да ли је фашизам могућан данас или сутра? Друго: да ли ће фашизам поново да преовлада? На прво питање одговор је, чини се најправилније дати потврдно: могућан је. На друго питање као да се једино може рећи: познато је да фашизам данас долази до израза у извесним облицима у неким земљама, али да ли ће стећи такву улогу и место у историји какву је имао у ратном раздобљу, ствар је предвиђања. Ипак, постављена питања подстичу на размишљања. Наша размишљања не могу бити друго до неколико напомена, пре свега заснованих на искуствима која истраживачу историје пружају ова два покрета која су оличена кроз дучеа и фирера.

Због чега се фашизам чини и даље могућан? Најпре, историја нацизма и италијанског фашизма показује да покрети и режими Мусолинија и Хитлера нису никако плод изненадне појаве и деловања некаквих негативних хероја или изузетних, а opakих демагога, него да су изникли из историјске стварности и нераздвојни су део кључних питања савременог историјског раздобља. Они су, пре свега, реакционарни одговор у корист капитализма на историјско питање „капитализам или социјализам?“ одговор дат у кризним тренуцима врхунске актуелности овог питања после октобарске револуције 1917. Дакле, такав одговор је био припреман већ када је ово питање историјски постављено у другој половини 19. века, а остао је могућан и после слома диктатуре у Италији и Немачкој пошто је суштинско питање историјски остало и надаље присутно. Међутим, као реакционарни одговор, реч је и о плоду реакционарног тока у европској историји још од Француске револуције 1789, тока који се исказује дилемом „ауторитарна држава или демократија?“ Тиме супротстављање фашизму није ствар једино присталица социјализма, него и свих демократа уопште (уосталом савезничку коалицију која је добила рат 1945. чиниле су снаге од комунистичких до конзервативно-демократских).

Јасно је да су нацизам и италијански фашизам два покрета тешко историјски компромитована злочиним против хуманости, конкретизованим у злочине масовне политичке тортуре (до убистава), злочине због масовне тортуре над недужним људима (до убистава), злочине изазивања тешког рата, злочине брутализације рата итд. Овде је важно и то да су оба режима својом војничком конфронтацијом са готово целим светом и поразом у рату омогућили да се без скривања из политичких обзира говори о њима отворено и да се њихов „историјски случај“ може истраживати. Данас постоје сигурна знања стечена искуством и многоврним научним истраживањима о њима, њиховом карактеру, делању и слично. Та знања доказују злочин и, у сваком случају, могуће актуализације обнове нацизма и италијанског фашизма, оне ће деловати и као рационални доказ за неопходност супротстављања.

Када је о историјском искуству реч, онда се може овако сажети: прво, свака сарадња са фашизмом, у било каквој тактичкој замисли, водила је јачању фашизма и сигурном губитку *онога* ко је тактизирао; друго, поцепаност демократских снага, посебно левице, као резултат је имала победу фашизма и разарања снага и организација свих струја левице, једне за другом; треће, фашизам је успевао да демократију свих боја надјача у многим случајевима и на изузетно надмоћан начин, али до сад није могао потпуно да је уништи; четврто, у дубоким кризним тренуцима фашизам је крупном капиталу понудио један пут излаза, али није доказано да је понудио и једини такав пут.

Италијански и немачки крупни капитал су неоспорно одиграли одлучујућу улогу у привременој успешности фашизма у Италији и нацизма у Немачкој. Али, чини се да је коначни збир искустава које је капитал имао са фашизмом неповољан. Сигурно је да су мусолинијевци и хитлеровци водили политику у духу стварања могућности за силовит развитак капитализма, а свој покрет и свој режим разумели, развијали и усмеравали против социјалистичке револуције. Међутим, показало се да је фашизам

и врста релативно осамостаљене политичке моћи, моћи која је над друштвом. С неким авантуристом или суманутим човеком на кормилу толике моћи колику су имали фашистички режими нимало није једноставно питање како га задржати од авантура и многих злоупотреба моћи и како га спречити да државни брод коначно одведе у катастрофу која погађа и све друге.

Заједно с тим иде и начелно питање да наметање сужених слобода капиталу у оквиру једне диктатуре конституисане као личне диктатуре, носи собом опасност против сваког појединачно. Наиме, Хитлер није никада насрнуо на капитализам као такав, али се показало да је поједине крупне немачке капиталисте могао лако да разори, служећи се расистичким тезама, оптужбама политичког карактера итд. Теза да демократија парламентарног типа не погодује капитализму, с којом се шпекулисало у међуратном раздобљу, могла је бити прихваћена једино у психози кризе и, такође, под притиском одсуства демократске традиције у некој земљи. И, обрнуто, тврдња о ауторитарној држави као идеалној држави за капитал није практично могла бити доказана; она се доказала једино као нужно зло. Најзад, није лако прихватити се као средства нечега што се морално тешко компромитовало.

Треба уочити и то да су се Мусолини и Хитлер компромитовали и пред националистичком десницом. Нисмо имали простора да покажемо конзервативне и десничарске завере против Хитлера и нацизма, а оне откривају неке занимљиве чињенице. Ти завереници, који су своје мреже покушавали да исплету још од 1938, били су и сами реакционари и империјалисти, слагали су се потпуно са циљевима нациста, али су били и уверени да су се нашли у политичком систему који је чинио да морају да следе људе који политику воде авантуристички и за које су сматрали да ће национални Рајх довести до слома. Довољно је навести шта је генерал Лудендорф, некадашњи Хитлеров сарадник у пучу 1923. и реакционар пар екселанс, написао још почетком 1933. године председнику Републике: „Тиме што сте именовали

Хитлера за канцелара Рајха, Ви сте нашу свету немачку отаџбину изручили једном од највећих демагога свих времена. Ја Вам свечано проричем да ће тај бездушни човек бацити у амбис наш Рајх и донети несхватљиву беду нашем народу. Због овог дела ће генерације које долазе Вас у гробу проклињати.“

Наведени погледи на искуства капитала са фашизмом и процене дела немачке деснице указују да су оне друштвене и политичке групе које су заинтересоване, или у неким околностима могу постати заинтересоване, за ауторитарну државу на основама грађанског друштва и капиталистичке привреде, вероватно испитивати могућност решења мимоилазећи она по типу Мусолинија и по типу Хитлера.

Речено говори да фашизам, везан за традицију Мусолинија и Хитлера има веома озбиљне препреке, на путу неког свог новог јачања. Зато би се могло рећи да неофашизам и неонацизам, као настављачи традиција, имају веома мале изгледе на опипљиве резултате. Ово значи да не треба очекивати приближно понављање типа који је постојао у првој половини 20. века, али остаје могућан фашизам у новим видовима и, нарочито, у неким мешовитим варијантама. Отуда се чини изузетно важним пажљиво проучити случај Чилеа, а и даље истраживати фашистичке појаве у међуратном раздобљу у другим европским земљама. Од савремених појава нарочито далекосежне последице, можда и у веку који долази, може имати оно што се данас у Француској зове „нова десница“. Уз остало, на себе скреће пажњу и теоретисање те „нове деснице“, које је у ствари расистичко политизирање открића савремене биологије на подручју проучавања гена.

Епоха фашизма није прошла. Њега данас нема у главним улогама и у најважнијим токовима, али постоји у оквирима капиталистичког света, у облицима историјских остатака ранијих фашистичких покрета и система, у новим зачецима, па и у виду својеврсних диктатура у појединим земљама. Не може се унапред порећи да је могућно да поново провали у

главне историјске токове. Али, да ли ће се то догодити зависи од одмеравања снага између демократије и ауторитаризма, који, опет, може да се искаже и у новијим облицима. Прилика фашизму би се, евентуално, створила када би ирационализам успео да потпуно надвлада у идеолошко-политичкој области. Два позната типа ирационализма, која су раније припремала фашизам, данас такође постоје на сасвим одређен начин: олако претварање резултата биологије у антидемократску доктрину (раније злоупотреба дарвинизма, данас злоупотреба генетике) и ирационализација историјске свести (на пример, не уважавајући чињенице тврдити, као што се данас од неких људи покушава, да Хитлер није знао за убиства Јевреја). За нас је извесно да фашизам нема будућности на основу деловања неког историјског детерминизма, него ће, како је то увек у историји људи, све зависити од политичког и идеолошко-политичког сучељавања или жестоке борбе. У тој борби фашизам за сад, има локалне, али не и светскоисторијске шансе.

Суђење нацистичким главешинама у Нирнбергу.

Избор из библиографије

- Arent, Hana, *Izvori totalitarizma*, Beograd 1998.
- Bojić, Mirko, *Jugoslavenski narodni pokret "Zbor". 1935-1945. Jedan kritički prikaz*, Beograd 1996.
- Bracher, Karl Dietrich, *Die deutsche Diktatur-Entstehung. Struktur, Folgen des Nationalsozialismus*, Berlin 1983.
- Broszat, M., *Der Staat Hitlers*, München 1969.
- Балок, Алан, *Хитлер-слика муралије*, Београд 1954.
- Vago, Bela, *The Shadow of the Swastika: The Rise of Fascism and Antisemitism in the Danube Basin, 1936-1939*, London 1975.
- Weber, Euge, *The Varieties of Fascism. Doctrines of Revolution in the Twentieth Century*, New York 1964.
- De Felice, Renzo, *Le interpretazioni del fascismo*, Bari 1970.
- De Felice, Renzo, *Mussolini*, I-VI (Torino 1963-1968).
- Емкечић, Милорад, *Основе грађанске диктатуре у Европи између два светска рата*, Сарајево 1965.
- Jelinek, Y., *The Parish Republic: Hlinka's Slovak People's Party 1939-1945*, Boulder, New York, London 1976.
- Collier, Richard, *DUCE!*, 1971.
- Kon, Norman, *Poziv na genocid: mit o svetskoj zaveri Jevreja i Protokoli sionskih mudraca*, Novi Sad 1996.
- Kuljić, Todor, *Fašizam. Sociološko-istorijska studija* (drugo prerađeno i prošireno izdanje), Beograd 1987.
- Kuljić, Todor, *Teorije o totalitarizmu*, Beograd 1989.

- Lacko, M., *Arow Cross Men National Socialist 1935-1945*, Budapest 1966.
- Lukač, Đerd, *Niče i fašizam*, Beograd 1956
- Lukač, Đerd, *Razaranje uma*, Beograd 1966.
- Maser, W., *Adolf Hitler. Legende, Mythos, Wirklichkeit*, München 1971.
- Митровић, Андреј, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919-1939*, Београд 1974 (друго издање: Подгорица 1999).
- Mitrović, Andrej, *Angažovano i lepo. Umetnost u razdoblju svetskih ratova (1914-1945)*, Beograd 1983.
- Mos, Džorž, M., *Istorija rasizma u Evropi*, Beograd 2005.
- Moose, Georg K., *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich*, New York 1964.
- Nagy-Talavera N., *The Green Shirts and the Others. A History of Fascism in Hungary and Romania*, Stanford 1970.
- Neumann, Franz L., *Behemoth-The Structure and Practice of National Socialism 1933-1944* (1944), New York 1966.
- Nolte, Ernst, *Fašizam u svojoj epohi*, Beograd 1990.
- Native Fascism in the Successor States 1918-1945*, Edited by Peter Sugar, Santa Barbara, 1971.
- Nolte, Ernst (Hrsg.), *Theorien über den Faschismus*, Köln 1967.
- Pasak, T., *Česky fašismus 1922-1945 a kolaborace*, Praha 1999.
- Stefanović, Mladen, „Zbor“ *Dimitrija Ljotića 1934-1945*, Beograd 1984.
- Fest, J., *Hitler. Eine Biographie*, Frankfurt am Main, 1973.
- De Fontet, Fransoa, *Rasizam*, Beograd, 1999.
- Frei, Norbert, *Der Führerstaat. Nationalsozialistische Herrschaft 1933 bis 1945* (Erweiterte Neuauflage), München, 2001.
- Fromm, Erih, *Anatomija ljudske destruktivnosti*, I-II, Beograd-Zagreb, 1989.
- Hillel, M., *U ime rase*, Zagreb, 1976.
- Shirer, W. L., *The Rise and Fall of the Third Reich*, 1960
- Šabo, Federik, *Savremena Italija (1918-1948)*, Beograd 1978.

САДРЖАЈ

Белешка о аутору.....	5
ФАШИЗАМ	13
ПОЧЕЦИ	17
ДОЛАЗАК НА ВЛАСТ	35
ИЗГРАДЊА СВЕМОЋИ.....	58
ДИКТАТУРА.....	70
ЕПИЛОГ	101
Избор из библиографије:.....	109